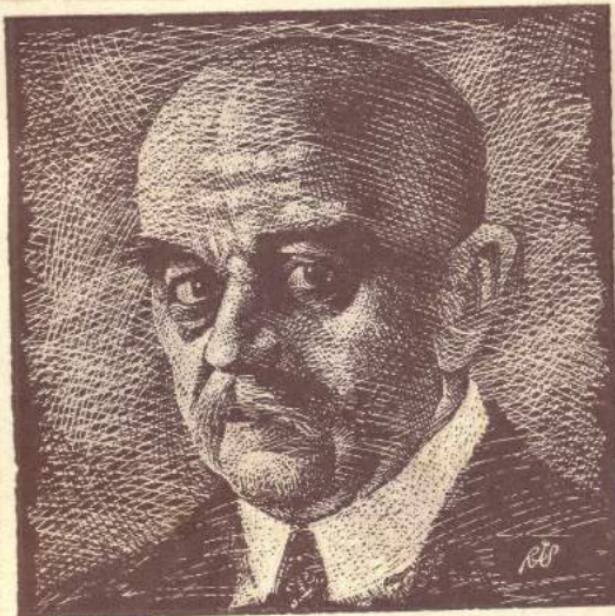
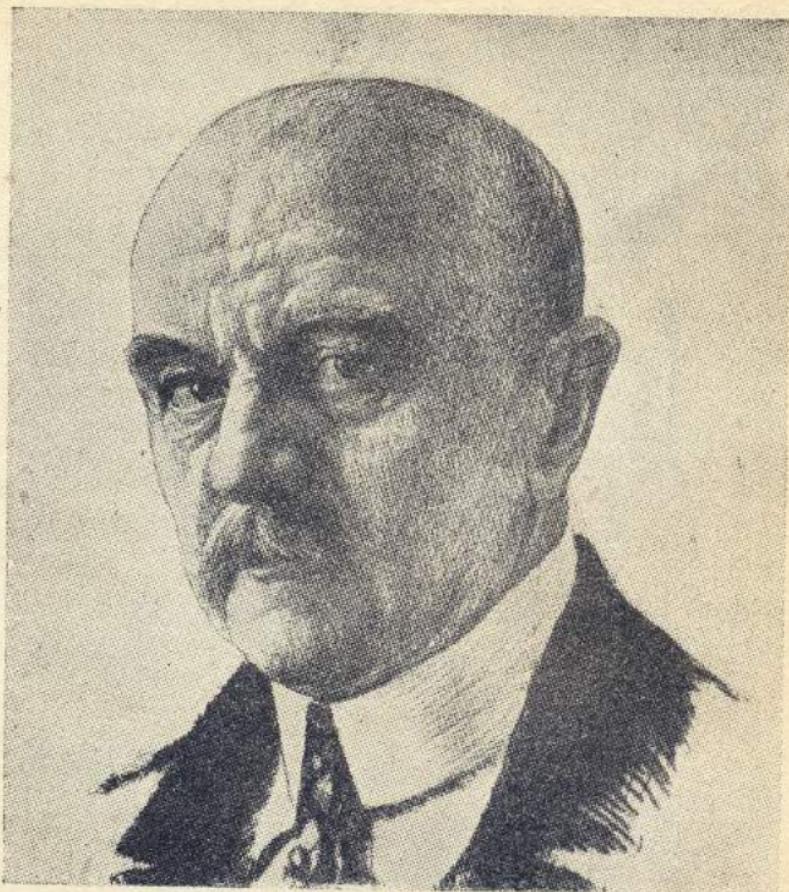

Војислав РАДОВАНОВИЋ

ЈОВАН
ЦВИЈИЋ

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

Др Војислав РАДОВАНОВИЋ

Јован ЦВИЈИЋ

НОЛИТ

MCMLVIII

Др Војислав РАДОВАНОВИЋ

Јован ЦВИЈИЋ

НОЛИТ

MCMLVIII

Успомени свога оца Софронија Радовановића, учитеља — резервног капетана, погинулог на брануку отаџбине за време Првог светског рата.

Писац

ПОРЕКЛО И МЛАДОСТ

Обично људи слабо пишу ма шта о своме пореклу. Код нас, скоро можемо на прсте избројати знаменитије људе, који су оставили ближе податке о пореклу и младости својој. Па ипак, три наша великане XIX и XX века, Вук. Стеф. Каракић, Јован Цвијић и Никола Тесла, који по својим научним делањима излазе из оквира наше националне припадности и ужег културног блата, припадајући европским народима, односно целом човечанству и његовој универзалној науци, оставили су иза себе нешто ближих података о своме пореклу и младости.

Јован Цвијић се родио на Михољдан, 12. октобра 1865 год. у Лозници, у живописном питомом Јадру, на излазу плаховите Дрине у пространу равницу Србије у Мачви и Посавини, у оном истом крају који је, поред Јована Цвијића, српској науци и култури, у претходној генерацији дао и Вука Стеф. Каракића. Мајка му се звала Марија и била је од једне стариначке сељачке породице у Јадру. Отац му се звао Тодор и водио је порекло из Хер-

цеговине. Наиме, Цвијићи су „у најраније познато нам доба становали у дробњачкој вали (жупи), а пред исељење из Дробњака привремено су становали у селу Врелима код Пирлита. Одатле се иселио Цвијо Спасојевић и насељио у сеоце Шивоље, које је између Фоче и Калиновика. По месту из ког се ту доселио звали су га Цвија „Врелом“. Он ту није дуго становао, него се убрзо одметнуо у хајдуке и почeo четовати по херцеговачком Загорју и околини Фоче, а доцније по Босни, нарочито по Гласинцу. Кад су се, пред Карађорђев устанак, херцеговачка племена у југоисточној Херцеговини почела одметати од Турака и водити организоване борбе за ослобођење, онда су се херцеговачке хајдучке чете са Гласинца и из његове околине већином растуриле. Тада је Цвијо Спасојевић прешао у Србију и насељио се у Лозници, око 1800 године. Карађорђев устанак затекао је Цвија у Лозници. Он је у њему учествовао и понекипут с четом устаника упадао дубоко у Босну“, као „голи син“, где се борио са Турцима, палио села, доводио робље и витешки ратни плен. Када је пропала Србија 1813 год., Цвијо се поново настанио у Лозници где је држао дућан. Тако је пролазио живот Цвији „Врелу“, пун успомена из минуле прошлости, о чему је он радо приповедао, док су околни Турци причали о његову јунаштву. Нарочито се приповедао његов јуначки поход на турско село Скочић у Босни, одакле је, пошто је поробио и попалио село, као „голи син“ Карађорђеве војске, довео као робиње неколико девојака, које је разудао за српске сељаке.

Као лознички трговац, Цвијо је поседовао и извесни комплекс земаља у Лозничком Пољу, које је већином давао на обрађивање. То су биле плодне

земље, које су се доскора звале „Цвијићеве Баре“, мада су промениле неколико сопственика. У Лозници је Цвијо саградио себи кућу на два спрата, од камена, херцеговачког типа, која је имала доле магазу, а на спрату станове. Ова је кућа подигнута на истој тераси, на којој су историски шанац и лозничка црква. То је једно од најлепших места у Лозници, испод брда Кличевца, које је било под кестеновом шумом. Са тога места пружа се величанствен поглед на Босну.

После смрти Цвије Спасојевића, по коме је род узео своје родовско презиме, остао му је у животу само син Живко, кога је он школовао у Темишвару. Живко се оженио ћерком проте Цветковића, пореклом из села Купинова у Срему. Живко је увећао наслеђену имовину и постао један од најимућнијих и најугледнијих људи у округу. По политичким схватањима припадао је првобитно обреновићевцима. За време Катанске буне био је претседник општине у Лозници и присталица катана, осуђујући самовољни деспотизам књаза самодршка. Када су Тома Вучић Перишић и прота Матеја Ненадовић разбили на Плавњу катане, те су дошли с војском у Лозницу, Живко Цвијић, као и остale главне присталице Обреновића, буде ухваћен, поведен у Мачву, где је пуштен кроз шибу, којом приликом обамре. После тога побољевајући стално, он умре још млад, напрасно, изгледа од срчаног оболења. Сахрањен је, поред Цвије, на старом лозничком гробљу.

Иза смрти Живкове остану три малолетна сина, од којих је Тодор, отац Јованов, био најстарији, и две кћери. Имањем малолетне деце управљали су Живкова удовица и тутори. Знатан део имања буде разграбљен, као што је тада бивао случај са имови-

вајата за задругаре и уз то друге зграде, подигнуте на кречњачком замљишту које је било избушено вртачама и звекарама. Изнад куће био је забран или брањевина од храстове шуме, која се граничила шумом манастира Троноше. Аврамовићи су били стариначка породица, која се раније презивала Кандићи, по некој баби Канди. У овом породичном гњезду рода Аврамовића у Коренити радо је и често обитавао и Јован Цвијић, где је свесрдно био приман, како од своје бабе Томанице, тако и од ујака Пере. Још док је био стари Аврам жив, био је скоро неограничени господар задруге, а поред тога бавио се трговином, а изгледа да је био и посланик у некој скупштини у Београду. Задружна обитељ је живела у слози, а младеж безбрежно, не знајући за оскудице и невоље у животу.

По оцу је, дакле, Јован Цвијић из трговачке, а по мајци из сеоске породице. Као што је сам Цвијић на једном месту истакао, он се по мајчиним успоменама јаче везује за мајчину породицу, и то осим мајке за ујака Перу Аврамовића, него за очеву лозу и порекло.

Поље Цвијићева искуства у детињству није било пространо; нису увек били ни најбољи извори. Али, по прастаром, овешталом правилу, дух и у малим и мало културним приликама несвесно одабира оно што је за њега, чиме ће себе формирати и зидати своју унутрашњу зграду. На то је, поред онога што је Цвијић од своје мајке наследио, она и иначе највише утицала. Но, пошто његова мајка није била говорљива, то он од ње није научио традиционалну народну лектиру наших народних умотворина, већ је са тим благом обогатио свој дух од казивања своје тетке Петре, која је знала најзуст приче Вукових народних збирки, редовно

пратила народне обичаје које је до танчина познавала, знала је многе народне лекове, пратила шта се и како се догађа, услед чега је у своме крају била позната под именом „књижевник“.

Цвијићева мајка није показивала много одлучности. Али, како је Цвијић похађао основну школу где се истицао међу ћацима својим знањем и држањем, она као да је сву своју способност за одлучност усредсредила у плану да га „да на науке“. На тај корак се одлучила, јер је врло ценила науку и „учтивост“, како се то онда у српским паланкама говорило. Решила се била да на то жртвује и остатак свога имања. Да није било те њене жеље и јаке воље, мучно да би Јован Цвијић отишао даље из Лознице, где је постојала само дворазредна гимназија. То уважавање и поштовање науке и учених људи, укорењено код Цвијићеве мајке, можда је остатак наше старе цивилизације, која се и у том облику, као траг сачувала у патријархалном друштву, нарочито у близини манастира. Гајећи особит култ према материнској бризи и љубави, Цвијић на једном месту истиче: „Моја мајка била је средњега раста и нежнога здравља; добила је запаљење плућа кад сам био у првом разреду основне школе, које се понављало и прешло у сушицу. Умрла је на годину дана пре него што сам положио докторат. Сигурно нисам од своје слабуњаве мајке наследио физичку природу већ више од оца. До седме године сам по причању моје тетке Петре био кржљаво дете које је често боловало и над којим се морало стално лебдести.“ Цвијић је своју мајку запамтио као слабуњаву, повучену, често занету мислима. Ретки су били тренуци њеног расположења и тада су се од ње чуле сјајне и паметне речи. Било је тренутака — каже Цвијић — када је говорила само у изрека-

ма. Била је неписмена и имала је своју мудрост и начин понашања у животу. Одликовала се тактом и уздржљивошћу и не зна се да се икада са киме завадила. Јамачно је отуда у Лозници јако поштovanа. Цео њен живот није био спољашњи већ унутрашњи, усретређен на љубав и ред у кући. С великим је осетљивошћу лебдела над својима, па је занемаривала себе и своје слабо здравље. Она је нехотично и неприметно водила не само све у кући, већ и многе од сродника, тим лакше, јер су сви осећали да их воли. „Ја сам још у првом детињству од мајке знао — наводи Цвијић — који су добри и паметни људи у Лозници, а које треба избегавати“. Евоцирајући успомену на своју мајку, Цвијић на једном mestu каже: „Издвајала ме је од свију и свакога. Ја сам свакога тренутка осећао љубав и лебдење мајчино. Она се инстинктивно трудила да на мене пренесе све што је у себи имала најбоље. Мислим да је љубав коју дете осети од мајке, исто као и њен бол, туга, чежња, сјајно или суморно расположење, да су то дубоке клице из којих се доцније развија психички човек. У многим тешким приликама живота такав човек помишља на то како би му мајка саветовала да се понаша“. Напослетку, истиче Цвијић, када се враћао о распусту кући из Шапца, доцније из Београда, мајка је око њега стварала тишину, угодност, готово неку врсту неприкосновености. Осим ње нико није смео ући у собу у којој је читao. Ако је неко од сродника дошао, она би га разговором забављала, све док он сам не би изишao. „Нико не може као таква мајка, каже Цвијић, да изазове врлине и развије самопоуздање код свога сина.“ У својој аутобиографији Цвијић наводи: „Безбројне ме везе и сад везују са мајком, које више осећам него што их могу

изразити. Од ње сам добио тежњу за бољим и истинитијим и познату патријархалну пристојност. Она ме је инспирисала дубоким, али неодређеним тежњама за највишем идеалима“.

Васпитаван у детињству и дечаштву у духу Вукове традиције, за време боја на Бељини и бомбардовања Лознице у доба ослободилачких ратова 1876 год., као ћак четвртог разреда основне школе, Цвијић је спевао песму, попут Филипа Вишњића, у народном десетерцу, о тим бојевима и предао је Јовану Бошковићу, који је тада био народни послиник за Лозницу.

Тако је Јован Цвијић проводио свој дечачки живот, док није отишао у Шабац, безбрижно и готово несвесно. Осим школе, бавио се још читањем српских народних песама и народних прича из популарне Вукове збирке. Читao их је и сам и својима, и из тога времена је многе запамтио. Код своје тетке Петре, мајчине сестре, куд је често одлазио, наишао је на неку побожну литературу, као сан матере божје, сановнике и рожданике, које је радо читao. Поред тога, имао је у дому свога оца на расположењу и Вуков Рјечник српскога језика и Вукову збирку народних пословица и загонетака.

Цвијић је у Лозници био најбољи ћак, и у њему се још тада почeo будити свестан живот, под утицајем гимназије и бољих професора. Уосталом, то је била у оно време најбоље уређена полугимназија у Србији, где је било реда, пазило се на ћачко понашање, а од ћака се захтевао озбиљан рад, што је нашло дубоког одраза у карактеру младога Јована Цвијића. Сећајући се као зрео човек своје младости и школовања у Лозници, где је добио основна знања из средње школе, он каже: „Скоро никад се преко дана није остало без часа који је

одређен по програму; професори нису често бивали болесни; готово сваки је на часу озбиљно радио“. Цвијић је у тој школи, као дечко, први пут осетио утицај и значај духовне и моралне дисциплине. Говорећи са пуно хвале о директору лозничке гимназије Козарцу, Цвијић наглашава да је овај све ћаке познавао, о сваком водио рачуна и бавио се с љубављу даровитим ћацима. „Он је имао јасан дух, доста знања, затим смишљености и необично много постојаности. Ђаци су веровали да оно што он рекне, то је смишљено и мора се извршити“. Поред чврстине духа и карактера једнога Козарца, који је силовито деловао на младога Цвијића, од осталих професора, на њега је утицао познати наш географ Владимир Карић. Карић је био болешљив човек, али оштре памети. За њега Цвијић каже: „Тражио је од ученика потпуну прецизност у изражавању. За немарне и незналице био је неумолив. Мене је већ пред крај трећега разреда гимназије одликовао тиме што ме позивао на шетње и упуштао се у разне разговоре“. Из тога времена датирају Цвијићеве везе са В. Карићем, које су се касније обилато развиле, тако да ће он одиграти пресудну улогу у одлучивању Цвијића за избор универзитетских студија.

За време Цвијићевог детињства и дечаштва одигравале су се у Србији честе и замашне политичке борбе. У току тих политичких борби, Цвијићев отац је допадао два пута затвора: једанпут због распостирања неке антидинастичке брошуре; други пут због обичног политизирања. Разумна и веома мудра жена, Цвијићева мајка, једва је успела да њен муж постане мање страсно обузет династичким и политичким свађама. Ту своју одвратност и огавност према крвничкој политичкој борби, преносила

је и на своју децу, што се утило у крв и душу мудрога Јована Цвијића за цео његов живот.

Вредан ћак и понос лозничке гимназије, Јован Цвијић је завршио други разред. Требало је продужити школовање, а средстава за то није било. У то време је био за Лозницу народни посланик неки Кундомић, који заволи Цвијића те, видећи да дечко воли природне науке, предложи му да учи медицину, а да га до матуре лозничка општина потпомаже као свог питомца. На тај хумани предлог и родитељско старање лозничког народног посланика, Цвијићев отац врло радо пристане. Тако је Цвијић, као стипендиста лозничке општине, наставио школовање у шабачкој и београдској гимназији. После свршеног трећег разреда гимназије у Шапцу, директор гимназије је уочи Петровдана са катедре пред публиком, која је слушала, по свом обичају оцењивао сваки разред, понаособ истицао најбоље ћаке, делио им књиге као награду. Он том приликом тако истакне и претстави Цвијића, као да је најбољи ћак шабачке гимназије. Тиме му је било олакшано даље школовање. Два шабачка трговца понуде Цвијићевом оцу, који је присуствовао тој класификацији, да му идуће школске године узму сина у своју кућу да им децу поучава. Цвијићев отац прими понуду трговца Милоша Поповића на Малом Бајиру, и ту је Јован Цвијић провео четврти разред гимназије.

Значајан одраз и утицај на младога гимназијалца Цвијића учинио је и ондашњи рударски инжењер Мишо Мијаиловић, пореклом из Велеса у Македонији. Наиме, Мијаиловић је по повратку са рударских студија у Немачкој преузео управу подринских рудника. За њега Цвијић каже да је био „човек озбиљне спреме, несавладљиве енергије,

огромне радне снаге“. Он је Џвијића, као ђачића, проводио по поткопима подринских рудника, показујући му притом топионичарски процес антимонских и галенитских руда, чега се Џвијић „увек са благодарношћу сећао“.

Школовање у Шапцу на Џвијића је оставило дубокога трага. Нарочито је на њега утицао његов професор физике Ранко Петровић, за кога Џвијић каже да није задобијао својим предавањима пошто их је држао без експеримената, а поред тога имао је он нечега намештенога, накинђуреног у оделу, кретању, понашању. Али је био обузет страшну за пропагандом социјалистичких идеја. Нова социјалистичка група онога доба обраћала је нарочиту пажњу на даровитије младиће, трудећи се да им „отвори очи“. Тако се и Џвијићев професор физике Петровић заинтересовао за младога и даровитога свога ученика Јована Џвијића. Џвијић је дотле читao часопис „Србадију“ и политичко-национални лист „Нови век“, који је издавао Стојан Бошковић, као и серију његових чланака о просвети и слободи. Преко те лектире Џвијић је почeo добијати контакт са погледима и идејама, које су владале српским друштвом онога времена. Усто, Џвијић чита и белетристику, понајвише романе домаћих и страних писаца у преводу. Али Ранко Петровић му предложи те се претплати на „Побратимство“, лист београдских великошколаца, који је тада почeo излазити. Тада лист је по духу и мислима био прилагођен ђачкој средини, те се сваки број просто гутао и јако је утицао на формирање идеологије и ђачких карактера. Осим тога, пошто је Ранко Петровић као претплатник примао све напредне социјалистичке листове, који су се штампали у Београду, Крагујевцу и Новом Саду, он их је да-

вао на читање младоме Цвијићу. Тако је започео социјалистички период. На Цвијића су тада од највећег утицаја биле расправе у „Раду“ и „Стражи“, нарочито чланци Светозара Марковића, Пере Тодоровића и преводи из дела Чернишевског. Усто, сличног утицаја на њега су имале и публикације Колбова и Дреперова о историји цивилизације, чији су се преводи у то време појавили. Уз ту главну литературу придружује се и друга разноврсна, коју је млади гимназијалац нашао за време школског распуста код свога тече, лозничког проте: „Тежак“, „Хришћански весник“, „Видело“, „Годишњица Николе Чупића“ и књиге М. Ђ. Милићевића. Тако је Јован Цвијић још у раној младости добио широк поглед на живот и свет, понајвише преко критичког социјализма, на коме је поставио темеље свога научног живота и рада, јер су му, као што сам на једном месту каже „социјалистичке књиге биле главно штиво“. О томе Цвијић напомиње: „Њихове мисли су биле у сагласности са идеализмом који сам у себи од мајке имао. Јако су прошириле поглед на свет и живот. Развиле укус за економска питања и познату социјалистичку критичност. Све друго осим мисли о срећи човечанства постало ми је споредним. Никакав други живот није ме интересовао осим будућега који ће усрећити људе“. Те знамените речи биле су идеја водиља у животу и раду великога научника, као ђака, студента, професора, академика, од колевке па до гроба; са њима је живео, делао и умро, са њима је изграђивао бројне генерације, са њима је иступао пред сељаке, раднике, интелигенцију, пред сироте и богате, пред војнике и моћне војсковође и државнике. Јер, Цвијић је сматрао, попут каквог умнот савременог, напредног филозофа, да је пролазно „ово

данашње материјално, egoистично, коруптивно и изопачено“ истичући, да „већ има моралних прете-ча једне друкчије периоде. Баш кроз ову материјалистичку и egoистичку гужву све рељефније искаче онај рад који има вредности за све, за целину, који има социјалне вредности и с тим у вези онај неза-интересовани научни рад, на идејама и проналасцима, који се увек преобраћа у највеће социјалне вредности. У томе ће се правцу свет даље развијати“.

Под утицајем напредне социјалистичке лите-ратуре Цвијић је почео, као гимназијалац шабачке гимназије, да осећа разлику између људи, њихову духовну вредност, њихове склоности и многе импо-дерабилије, које дају основни тон људској природи. Његов духовни вођа у тој идеологији, професор Ранко Петровић, овда-онда му је наговештавао да су реакционари и усских погледа људи, не само Ко-зарац, директор шабачке гимназије, и професор Милош Миловановић, доцнији идеалистички фило-зоф, који се резервисано држао према ондашњем социјалистичком покрету, већ и В. Карић, који тада није пристајао уз социјалистички покрет. Безмalo, то је тако снажно утицало на младога Цвијића, да се он скоро целог свог века осећао као припадник напредног социјалистичког покрета у нашој земљи. Он на једном месту истиче вредност социјалистичке идеологије, наглашавајући да „социјалистичка на-чела тврдо и интимно вежу људе“, и он се тада то-лико спријатељио са два социјалиста у Лозници, Николом дуванџијом и Раком столаром, да их је за-волео као блиске сроднике са којима је одржавао пријатељске везе све до последњих година, до њи-хове смрти.

Стицајем прилика Цвијић мења школску и друштвену средину. То је било 1881 год., када је прешао из Шапца у Београд у пети разред гимназије, јер Шабац тада није имао пуноразредну гимназију. На младога Цвијића то је оставило дубок траг кроз цео његов живот. Сам Цвијић истиче да је за њега „то била година моралних и духовних криза“. Навикнут на једну патријархалну средину, са окрутном а правичном школском дисциплином, најпре у Лозници, а потом у Шапцу, Цвијић се, као гимназијалац виших разреда београдске гимназије, згражка на школску и ћачку неуредност и анархију, којима упућује претешке речи верно их сликајући: „Међу њима је владао потпун морални неред. Била је једна група београдске деце која су сматрала пристојност и ћачке врлине као нешто чemu се треба потсмевати“. За школску дисциплину и ћачку неуредност Цвијић истиче да су претстављале право растројство, које је било појачано тиме што је у београдској гимназији владала анархија, стара анархија о којој су раније ћачке генерације имале шта да причају целога живота.

Док је у Шапцу, као гимназијалац, Цвијић за читање имао разноврсну лектиру, где су се истичали социјалистички списи, као ученик београдске гимназије прешао је на читање биолошких списка, тако да га је захватила „биолошка периода“. Код каснијих ћачких генерација, тај биолошки правац се још јаче развио, и то у одређеном смислу. Прихватили су га на првом месту. Ужичани, који су му пришли особито ради тога да поткрепе социјалистичка схватања, а изводили су из биолошких правца конзеквенце без икаквих устава. „То је доба — по Цвијићевим речима — кад се вера готово

презирала. Атеисти су били врло чести“. Сећајући се своје ране младости, Цвијић у својој аутобиографији истиче на једном месту: „Врло је интересантан био свештеник из Бадање Панта Туфегџић који је припадао старинској породици икаваца. Тај млади поп рачунао се у нову интелигенцију и био збила у оно време најзначитанији у овоме крају. Имао је знатну збирку књига, осим социјалистичких и све књиге на српском о дарвинизму и код њега сам их најпре читao и позајмљивао“.

Непрестано учећи и радећи, Цвијић је као ученик шестог разреда гимназије преводио више чланака са немачког језика од којих је један од Бихнера читao у гимназиској дружини „Нади“. Евоцирајући успомене из ћачкот живота, Цвијић наглашава на једном месту предавања Андре Николића, који му је предавао у седмом разреду српски језик, пре него што је ухапшен поводом Зајечарске буне. „То је било нешто друго и друкчије од онога што смо дотле чули“. Своја предавања о Д. Обрадовићу, наводи Цвијић, професор А. Гавриловић је „зачињавао уметцима о погодбама под којима се развијају књижевност и цивилизација“. Цвијић за Гавриловића каже да је био човек пространог образовања и ретке духовне утанчаности. Његовом иницијативом, Цвијић је још у гимназији, у седмом разреду започео темељито да учи енглески језик, што му је уз француски и немачки касније у науци и животу много вредело. Док је за све школске предмете важио као феномен, Цвијић је осећао антипатију према граматици, која га је одбацила од В. Ст. Карадића, мада је уствари ишао за њим, при крају свога неуморног рада све више. „Због многих граматика — каже Цвијић, евоцирајући успомену на своје школовање — нарочито

због старословенске, добио сам тада такву аверсију према граматици, сувој, досадној, која убија младићку памет, да је се ни до данас нисам сасвим ослободио“. Надаље, помиње Цвијић у својој аутобиографији, „ништа можда тако не би привлачило ћаке као физика и хемија кад би се предавале са експериментима, јер би се уверили очигледно о редовности и законитости природних појава. То би утицало јако на формирање логичног мишљења и на схватање каузалности“. Напоредо са тим, Цвијића је поред знања научних истине, за којима је тежио, занимало, нарочито у вишим разредима гимназије, питање о Богу, о задатку живота, о крађњем циљу ствари: „често сам осећао унутрашњи немир због тежње да остварим поглед на свет и живот. А средства и потстицаји били су врло слаби“. Напослетку, Цвијић је, од свога детињства још, био на особит начин религиозан, на мистичкој основи. „Колико могу да се сећам — каже Цвијић — имао сам у себи, у детињству и младићком добу, топлу веру у Бога, која није била израђена и није се везивала за црквене обреде. Доцније се, под утицајем већег искуства и знања, прецизније формирала, ипак не удаљавајући се од извесних мистичних основа“.

Као стипендијста општине у Лозници, Цвијић је примао 50 дин. месечно, па је са том помоћи завршио београдску гимназију. Како га лозничка општина није могла даље стипендијати да се упише ради студија на медицинске науке, како је то било предвиђено међусобним споразумом између Цвијића и општинске управе у Лозници, то се он нашао у тешком положају у погледу даљег школовања и одабирања свог будућег позива. Тако је, стицајем поменутих прилика, Цвијић на иницијативу В. Ка-

рића, тада познатог српског географа, одабрао као своју специјалност географију. О томе Цвијић на једноме месту каже следеће: „Дођем у Београд у другој половини августа и случајно се сртнем са Владом Карићем, и саопштим му свој нов положај. Изненади ме да он не само не узима учешћа у мојој невољи, већ, учинило ми се, да га је обрадовала. Карић, иначе оштар, намрођен, кашто жучан, почне с ентузијазмом говорити о научној вредности и значају географије, која се сада изражава на новим основама. Мисли да треба да се упишем на Велику школу и после извесног времена бићу послан на страну, и он ће се старати, и моћи ћу задовољити своје праве научне тежње. Све што има научних књига ставља ми на расположење. Наш је разговор, шетајући, врло дуго трајао, и тада, више но икад, осетио сам у Карићу человека, који високо цени мисао и науку. Карић је био у основи доброжелатељ стarih времена“.

Обдарен по природи, а усто необичне енергије и способности, Цвијић учи даноноћно. Заправо, он студира. Још на првој години студија, на Великој школи у Београду, он чита стручну литературу на енглеском језику. „Постигао сам толико да сам у првој години Велике школе могао читати научне ствари на енглеском. Колико се сећам читao сам Хершелову физичку географију, Гигијеву малу географију и геологију и Хекслијеве природњачке говоре.“ Од тога он преводи: О васпитној важности јестаственице. У немачком оригиналу, пак, он чита дела Бихнера, Молешота и Мантегаце, као и социјалистички часопис „Neue Zeit“ и с времена на време „Deutsche Rundschau“. Усто, Цвијића занима и наука о језику, са којом се детаљно упознаје преко Шлајхерове књиге „Die deutsche Sprache“. Поред то-

га Цвијића веома занима песнички геније П. Петровића Његоша, те Његошев „Горски Вијенац“ постаје омиљена литература младога студента, а касније великог научника. Цвијић о томе на једном месту каже следеће: „Читао сам толико пута Горски Вијенац, да сам све његове философске сентенце на памет знаю! То је песничка величина. Треба за интелигентне младиће и конкретних и ближих ствари“. У то доба, Цвијић се као студент дружио са неким Светом Симићем. Њих двојица су припадали групи напредних студената. О томе се сачувала изјава самог Цвијића, који каже: „Он и ја смо били социјалисти. Социјализам није ни мало занимао Душана Стојићевића, који је имао врло јако развијено осећање непосредне стварности и био трезвен до сарказма“. Њихов друг Никола Тишма био је противник социјализма, живећи у идејама омладине српске, боље рећи, у њему је живео дух ондашње новосадске гимназије. За напредну групу студената, којој је и Цвијић припадао, то је било умногоме новина, јер напредни студенти нису осећали да патриотизам треба исказивати; они су „јамачно волели свој народ несвесно, као што биљка можда воли земљу из које је израсла“; није онда било ничега у њиховој средини, што би у њима могло развити убојити патриотизам.

Школски распуст Цвијић је проводио или код мајке у Лозници, или пак код свога ујака Пере Аврамовића у Коренити крај Лознице. Цвијић се до своје смрти радо и са веселошћу сећао тих својих похода и бањења међу подринским сељацима, за које истиче да су били бистри, самоуџи, који су сами научили читати и писати, насупрот његовом ујаку Пере, који је био неписмен. Са друговима је често похађао Бању Ковиљачу, у чијем су се

ресторану суботом и недељом одржавале игранке, које су почињале предвече и махом се рано завршавале. То је била нека врста „школе играња“ за лозничку омладину. Из кратких саопштења у виду успомена о минулој својој прошлости, сазнајемо нешто ближе и о интимном младићком животу Цвијића као студента Велике школе. После кратких забава у Бањи Ковиљачи, Цвијић се са својим друговима враћао у Лозницу, где су похађали куће својих познаница и настављали забаву и играње. Кад нису могли добити свирача, играли су без њега, или су импровизирали музику на чешљу са папиром. Скоро у све те познанице младићи су се били позаљубљивали. Цвијићева младићка љубав из тога доба наставила се дуже времена. У то време се код Цвијића и његових лозничких другова развила и љубав за лов, у чему нису имали успеха, и брзо су тај спорт напустили.

За време студија у Београду Цвијић је често шетао са својим друговима, предвече, између „Лондона“ и Калемегдана. Том приликом се непрекидно расправљало о разним питањима из културног и научног живота, а понекад и о дневним и политичким стварима. Међу дискутантима често није било слагања, али никада међу њима није дошло ни до праве хладноће, акамоли свађе. Штавише, остали су увек везани узајамним респектом и лојалношћу, и онда када су радом и животом били упућени разним правцима и кад се по неколико година нису виђали. Тај период је jako утицао у моралном смислу на формирање младога студента Јована Цвијића, будућег научника светскога гласа.

По свршеном Математичко-природњачком отсеку Велике школе — данашњег Универзитета — у Београду 1885 — 1888 год., Цвијић одлази у службу,

ресторану суботом и недељом одржавале игранке, које су почињале предвече и махом се рано завршавале. То је била нека врста „школе играња“ за лозничку омладину. Из кратких саопштења у виду успомена о минулој својој прошлости, сазнајемо нешто ближе и о интимном младићком животу Џвиђића као студента Велике школе. После кратких забава у Бањи Ковиљачи, Џвиђић се са својим друговима враћао у Лозницу, где су похађали куће својих познаница и настављали забаву и играње. Кад нису могли добити свирача, играли су без њега, или су импровизирали музику на чешљу са папиром. Скоро у све те познанице младићи су се били позаљубљивали. Џвиђићева младићка љубав из тога доба наставила се дуже времена. У то време се код Џвиђића и његових лозничких другова развила и љубав за лов, у чему нису имали успеха, и брзо су тај спорт напустили.

За време студија у Београду Џвиђић је често шетао са својим друговима, предвече, између „Лондона“ и Калемегдана. Том приликом се непрекидно расправљало о разним питањима из културног и научног живота, а понекад и о дневним и политичким стварима. Међу дискутантима често није било слагања, али никада међу њима није дошло ни до праве хладноће, акамоли свађе. Штавише, остали су увек везани узајамним респектом и лојалношћу, и онда када су радом и животом били упућени разним правцима и кад се по неколико година нису виђали. Тај период је јако утицао у моралном смислу на формирање младога студента Јована Џвиђића, будућег научника светскога гласа.

По свршеном Математичко-природњачком отсеку Велике школе — данашњег Универзитета — у Београду 1885 — 1888 год., Џвиђић одлази у службу,

као предавач у Другој београдској гимназији, где остаје на служби као наставник свега годину. После тога он одлази на студије на Бечки универзитет, где студира геоморфологију, геотектонику, геологију, уопште физичку географију код знаменитих европских научника: геоморфолога А. Пенка, геолога и геотектоничара Е. Сиса и климатолога и метеоролога Ј. Хана. На Бечком универзитету је провео време од 1889—1893 год. кад је положио докторат (географија и геологија) са тезом: „Das Karstphänomen“. Затим се враћа у домовину, где преузима катедру географије на ондашњој Великој школи (данашњи Универзитет у Београду). Јован Цвијић је, иако млад научник и универзитетски наставник, после првих научних путовања и студија постао свеобухватни географ, са јасним научним погледима на проблеме целокупне географске науке, и географије физичке природе, и географије људи.

Напослетку, поникао у патријархалној средини младога српског грађанског друштва, насталог поварошавањем сељака, где, као што је то и познати чешки теограф Ј. Данеш запазио, „још постоје везе које интимно спајају грађанско становништво са специфичним животом села“, налазећи се и сам по свом патријархалном пореклу и васпитању „у много ужој и интимној вези са животом сеоског, етнографски свежет становништва“, са пуно „смисла за разумевање и схваташње живота сеоског становништва које живи у непосредној зависности од околне природе“, Цвијић је, по Данешовим речима, одрастао у средини која је и њему и његовим сарадницима из такве средине „омогућила да могу веома дубоко проникнути у народну душу“.

Од 1893 год., кад је заблистао у науци са студијом о карсту, па до своје смрти 16. Ј. 1927 год., када је оставило иза себе огроман број научних радова од првокласне и трајне научне вредности, и широм света признате географске, односно антропогеографске школе, којој нема равне у светској науци уопште, Цвијић је био неуморни радник на пољу науке, обрађујући са великим успехом разне појаве и збивања из балканске географије, етнографије и социологије, даноноћно сагоревајући на научном раду. Геније у својој науци, био је ту и тамо назадан у идеологији. Но, те извесне тамне идеолошке мрље на научном пољу овога научника светског гласа не могу по-тамнити сјајно научно дело највећег географа света из првих десетија XX века. Надаље, нико од Југословена с почетка XX века није више задужио балканске Словене од Јована Цвијића, који се с пером у руци и живом речи са успехом борио за етнографске границе и национална права југословенских народа. Напослетку, огромна је слуга Цвијићева што је у Европи порастао углед српске науке уопште, а посебно Универзитета у Београду.

ОПШТА ГЕОГРАФСКА ПРОМАТРАЊА

Још од свога детињства Цвијић се занимао географским проматрањима свога родног краја. Он о томе каже: „Осећао сам неку тајанственост у пределу, као да сваки крај има своју душу и загонетку, и као неким невидљивим зрацима установљавала се веза између њих и мене“. Корене тих првих проматрачких мисли и стремљења ка географској науци Цвијић је имао у себи урођене. Да се они развију и оформе у географа светског гласа, потпомогла је његова изванредна енергија, неуморан рад и добра школа кроз коју је прошао, како у Србији, тако и на специјализацији у Бечу.

Као ученик средње школе у Лозници и Шапцу, Цвијић је заволео природне науке, под утицајем свога професора Козарца. „Од тог сам времена добио укус за познавање флоре који ме није оставио. Почеко сам правити свој хербаријум, и жеља да увећам хербаријум навела ме најпре да правим екскурзије, по знатном делу подринског округа,

са мојим школским другом Шапчанином Душаном Стојићевићем“. То интересовање за природне науке расло је из дана у дан. „И сада се живо сећам оног запрепашћења које ме је обузело када сам на Кличевцу, изнад Лознице, нашао фосиле, а исто тако када смо разбијајући шкриљце близу Рожња (код подринског Сокола) видели фосиле, које смо тумачили као рибе“, пише Цвијић много година касније, сећајући се свога детињства и младости. Из циклуса описа родног краја и завичаја, према сећању из ране младости, он на једном месту овако описује пут од Шапца до Лознице: „Пут између Шапца и Лознице, дугачак око 50 км., био је онда најбољи пут у Србији насут дринским шљунком, оивичен са обе стране низом дрвета, највише воћкама. Негде прав као стрела, сужавао се у даљини и губио, као од Прњавора према Слепчевићу; на крају тога праволинијскога пута била је бела кућа, и ништа нам се дуже чинило него док се до пре до те куће, која као да се измицала; проклињали смо је или правили шале, према моментаном расположењу“. Из тога наставља још сликовитије: „Иза Лознице, од места на реци Јадру, настаје најтврђи и најлепши део пута, скоро сав у хладу многих ораха, и до њега допире свеж ветрић са Дрине. Пред Лозницом наилазимо на места, познанike из детињства, на Катића Гроб, на Лагатор, о коме се Вук Каракић тако много бавио, а пред собом угледамо лозничку цркву, изнад вароши на високој тераси, на познатом историјском шанцу. Око ње се виде старе липе са великим крошњама, а под њима су клупе, око којих и за време највећих жега ћарлија свеж ветар“.

Као што се види из изнетога, дубоки су корени географске научне мисли Јована Цвијића и

потичу из првих дана његовог школовања у гимназији. За потврду тога наводимо и овај податак из његове ране младости, из доба учења гимназије у Шапцу: „Шабац према Лозници стварно је изгледао као велика варош, у оно доба врло знатно тржиште за храну и суве шљиве“; усто, варош је имала велику пијацу, многобројне дућане и дугачке сокаке. Интересантно је из тога времена и Цвијићево сећање на родни крај, које је уствари зачетак његових дубоко мисаоних антропогеографско-етнографских студија. Наиме, описујући Ристу Одавића, досељеника из Херцеговине, који се био настанио у Лозници, Цвијић на једноме месту помиње: „Он је од мога оца откупио имање у Старој Вароши, на брду, и горњи део засадио лозом; то је био једини виноград у Лозници. У доњем делу имања сејао је просо и сијерак од кога се праве метле. Ону велику вртачу са извором на страни затпушио је и претворио у језерце, чију је воду за време суше разводио вадама по кукурузу и сијерку. Све праве херцеговачке на вике“. Потом, вучен целога живота симпатијама за своју завичајну родну груду, за Лозницу, попут каквог вештог литерате, Цвијић на једноме месту каже: „Нема онога који живи у Лозници а да не остави на њему утицаја. То је једно од наших места које има своју специфичну лепоту, свој печат и боју. Особито лепа панорама Гучева, које се изнад Лознице диже и његове витке косе и повијарци, ле-ти зелени, од артистичког су ефекта. То је варош у суподини, на месту где се планина ломи и прелази у равницу. Варош басена реке Јадра, и већина лозничког становништва је пореклом из јадранских села“.

Стичући у својој младости корене географске научне мисли, Цвијић бележи на једноме месту да је још као гимназијалац стремио ка науци, а нарочито као студент географије на Великој школи у Београду. „Не зnam на који је начин то дошло, али сам у једном свом бележнику из тога времена наишао на план расправа о постankу пла-нина и о праисторском човеку, које сам био наумио писати“. Из ђачког доба поникао је и први Цвијићев рад из географије. То је његов: „Прилог географској терминологији нашој“, где почетнички разлаже о разним географским терминима.

Цео свој научно-истраживачки рад Цвијић је усмерио углавном на географско-етнографским проучавањима Балканског Полуострва. Из тог плодоносног рада поникле су многе расправе и студије, откривајући пред научницима целога света, боље рећи пред културним и цивилизованим светом, природне знаменитости Балканског Полуострва и њихов значај, етничке проблеме балканских народа и њихову прошлост и савремено стање. Резултати тих Цвијићевих истраживања остаће за вечита времена класичан извор, а у појединим питањима резултати његових истраживања остаће ненадмашени.

Јован Цвијић је све до данас био и остао најбољи познавалац Балканског Полуострва, и то како земље, тако и становништва. Многобројне Цвијићеве студије, од којих већина има збиља, поред осталог, пионирски карактер у целокупној нашој географској науци, постављају, третирају и решавају основне, принципијелне проблеме географије Балканског Полуострва. Зато није претерано рећи, да је скоро целокупна географска проблематика Балканског Полуострва тек са поја-

вом овог изванредног научног радника заузела своје значајно место у светској географији уопште.

Скоро је немогуће у једном кратком прегледу, макар и у најосновнијим цртама, дати анализу географских проблема које је Јован Цвијић у својим делима постављао и решавао. То би значило ући у суштину свих важнијих географских проблема наше земље и осталог Балканског Полуострва, као и многобројних резултата које је овај генијални географ током необично плодних деценија свог научног рада дао. Међутим, захваљујући сјајној бечкој геолошко-географској школи, где је Цвијић стекао изврсна знања из обеју ових наука, али пре свега захваљујући својој јединственој способности и даровитости, овај стваралац наше географије, са истом сигурношћу, знањем и ерудицијом, упутио се и у неке од најважнијих геолошко-тектонских проблема Балканског Полуострва, давши и на том веома комплексном и тешком пољу научног рада резултате који и данас служе као класичан извор. Одлике изврсног геолога и геотектоничара Цвијић је показао не само на том ужем стручном пољу, већ је значајна достигнућа из области споменутих наука постигао такорећи у свим својим геоморфолошким и уопште физичкогеографским студијама. И баш благодарећи тако широкој научној култури, Цвијић је и дао читав низ класичних дела о морфологији и тектоници Балканског Полуострва. Веома сложени и комплексни морфолошки проблеми једне тако простране области могли су се са сигурношћу разматрати и решавати једино уз исто тако добро познавање и геолошко-тектонске и стратиграфске проблематике, те и у том погледу Цвијић претставља јединствен пример у нашој географској

науци, а такође и један од ретких примера у светској географији уопште. У духу тако свестрано саграђене опште научне концепције, Цвијић је власника више својих верних следбеника и ученика, који су наставили започети и солидно постављени рад на геоморфологији и физичкој географији, преносећи раније стечена, као и сопствена широка искуства следећим млађим генерацијама, међу којима је, захваљујући тако поузданој основи, изграђена бројна група талентованих, способних геоморфолога и физичких географа, који су нашу географску науку већ досад обогатили значајним научним студијама и прилозима.

Изузев резултата и достигнућа у области антропогеографије и етнографије, који ће бити — с обзиром на свој посебан и изванредан значај — размотрени у посебном поглављу, Цвијићев рад и његова дела из остале географије, дакле, углавном физичке географије уопште, а такође геологије и тектонике, може се с обзиром на проблеме које расправља, раширенити на следећи начин.

Проблеми карста. — Ово раширенитавање Цвијићевог научног рада отпочињемо са карстом из тих разлога, што је Цвијић прве велике резултате на пољу географске науке постигао баш у проучавању карских појава у нашој земљи, чиме је стекао, још као млад научни радник, сјајно признање и углед далеко ван граница ондашње малене Србије. Испрвно и веома студиозно испитивање карских појава и проблема Цвијић је отпочео да врши за време својих студија у Бечу, одакле се у време летњих распуста враћао у земљу и предузвимао дуге и напорне екскурзије по карским теренима Источне Србије, а затим Крањске, Истре,

науци, а такође и један од ретких примера у светској географији уопште. У духу тако свестрано саграђене опште научне концепције, Џвијић је власнико више својих верних следбеника и ученика, који су наставили започети и солидно постављени рад на геоморфологији и физичкој географији, преносећи раније стечена, као и сопствена широка искуства следећим млађим генерацијама, међу којима је, захваљујући тако поузданој основи, изграђена бројна група талентованих, способних геоморфолога и физичких географа, који су нашу географску науку већ досад обогатили значајним научним студијама и прилозима.

Изузев резултата и достигнућа у области антропогеографије и етнографије, који ће бити — с обзиром на свој посебан и изванредан значај — размотрени у посебном поглављу, Џвијићев рад и његова дела из остале географије, дакле, углавном физичке географије уопште, а такође геологије и тектонике, може се с обзиром на проблеме које расправља, рашчланити на следећи начин.

Проблеми карста. — Ово рашчлањавање Џвијићевог научног рада отпочињемо са карстом из тих разлога, што је Џвијић прве велике резултате на пољу географске науке постигао баш у проучавању карсних појава у нашој земљи, чиме је стекао, још као млад научни радник, сјајно признање и углед далеко ван граница ондашње малене Србије. Испрвно и веома студиозно испитивање карсних појава и проблема Џвијић је отпочео да врши за време својих студија у Бечу, одакле се у време летњих распуста враћао у земљу и предузимао дуге и напорне екскурзије по карским теренима Источне Србије, а затим Крањске, Истре,

Далмације, Херцеговине и Црне Горе; такође је за време својих студија у Бечу посетио и Моравски Карст у Чешкој (1892 год.), као и карсне пределе кречњачких области у Источним Алпима. Као резултат овако опсежних, комплексних проучавања ових веома значајних појава, произашло је његово, већ раније споменуто, велико научно дело „Das Karstphänomen“, којим је увршћен у ред признатих европских научника на пољу географије. Значај овог дела, који ни до данас није ниуколико умањен, састојао се првенствено у томе што је њиме извршен један снажан, револуционаран, високо квалитетан скок у постављању и разјашњавању проблема карсне морфологије и хидрографије, уз дубоку и исцрпу генетску анализу свих облика, појава и процеса карактеристичних за простране крашке терене наше земље, са теориским уопштавањима првокласне вредности. И пре овог јединственог научног подухвата Цвијићевог вршено је проучавање крашких појава од стране А. Хајма и неких других испитивача. Међутим, Цвијић је, на бази сопствених проматрања, у овом свом делу, уз остале наведене одлике, и систематизовао појаве крашких области. И не само што је ово Цвијићево дело претстављало — што јесте и данас — изванредно достигнуће у физичкој географији, већ је оно дало потстрека и многим другим испитивачима да се заинтересују проблемима карсне морфологије и хидрографије у разним другим деловима света, чиме је ова грана физичке географије стекла, осим Цвијића, и више других еминентних претставника. Важно је уз ово напоменути, да се значај рада на крашким појавама и процесима убрзо показао не само као чисто научни, већ је стекао и велику практичну

вредност, првенствено за живот и опстанак становништва крашких предела.

Поред необично разгранате, може се рећи свеобухватне научне делатности на пољу географије и сродних природних и друштвених наука, Цвијић никада није престајао да се интересује појавама и проблемима крашких обlastи, те је и касније дао читав низ студија и радова из ове грane физичке географије, која се, захваљујући њему, развила у посебну научну дисциплину. У многим радовима Цвијић је посветио велику пажњу проблемима крашких предела у Србији, нарочито у Источној Србији, те резултати ових његових истраживања служе и сада као основа за нове проматраче и научне раднике који се баве проблемима краса у овим областима. У посебним студијама Цвијић је такође обрађивао споменуте појаве у Босни, Херцеговини и Далмацији. Најзад, треба споменути да се око 1925 год. Цвијић поново генерално позабавио проблемима карста, од којих је у физичкој географији и пошао. Но, сада је Цвијић дао ту појаву у новој, свеобухватној синтези, са великим научним искуством и дубоким и проширеним научним видицима. О тим веома занимљивим и комплексним облицима карста, као што је познато, Цвијић је већ у родном крају стекао прва јапажања научно-истраживачког духа. То значајно дело Цвијић је спремио у рукопису на француском, али је оно после његове преране и изненадне смрти остало, нажалост, занемарено, па је чак и изгубљено, те му се ни до данас, тридесет година после смрти великог научника, није могло ући у траг.

Глацијална епоха и глацијални рељеф Балканског Полуострва и суседних предела. — Одмах иза првих својих опсежнијих истраживања крашких терена у нашој земљи и суседним областима, Џвијић је знатно разгранао домен свог научног рада на пољу географије и геологије. Откривањем глацијалних трагова на планини Рили у Бугарској, Џвијић је учинио још једно епохално откриће у морфологији Балканског Полуострва. Међутим, он се није зауставио само на овим планинским пределима, већ је своја испитивања глацијалног рељефа рас простиро на скоро све остале планинске терене нашег Полуострва. Неуморно, са огромном енергијом, често уз тешке напоре, незгоде и животне опасности, неустрашиво и упорно, Џвијић је обилазио планину за планином, верао се по литицама и беспушћу, и у његовом тенијалном научном духу рађале су се сјајне идеје и решења, којима је за кратко време осветлио многобројне појаве и проблеме заостале од једне минуле ледене епохе. Просто изгледа невероватно како је Џвијић, поред свих осталих послова и проблема којима се бавио, уз веома лоше саобраћајне прилике, имао времена и снаге да прокрстари тако простране пределе и тако сјајно анализира толико обиље појава и облика. Шар-Планина, Јакупица, Перистер, Олимп, Рила, високе планине у Србији, Босни и Херцеговини, Проклетије и остале планине Црне Горе, Карпати и др. горостаси су у рељефу Балканског Полуострва, које је Џвијић, пионирски, освајачки храбро прегазио и тражио у њима податке и решења за следеће серије научних студија великог значаја. Један од великих Џвијићевих савременика, славни чешки географ Данеш, у своме раду посвећеном Џвијићу, а у вези с епохалним Џвији-

ћевим открићима о глацијацији Балканског Полуострва, каже: „Његово откриће великих и несумњивих трагова некадањих глечера на планинама Балканског Полуострва претставља велику победу модерних испитивачких метода. Уједно значи и почетак врло плодних студија о глацијацији планина умереног и тропског региона. Према скоро случајним старијим наласцима глечерских трагова у нижим географским ширинама, у другим земљама Цвијићеве студије о старим балканским глечерима претстављају први методски и свестрано изведени рад те врсте... Његови радови знатно доприносе познавању распрострањења хладне епохе на целој земљи у ледено доба. Његова је велика заслуга што је доказао од каквог су значаја били скорашињи тектонски покрети за распространење глечера у плеистоцену. Цвијић је испитао карактер карсних глечера и истакао их као специјални тип. Испитивања, која је Цвијић вршио на моренама Проклетија, претстављају, заједно са новим открићима о глацијацији Татре, најбољи доказ о дугим интервалима међу појединим глацијацијама. Његов преглед утицаја, које на своје тле врше снежаници, такође је од општег морфолошког значаја.“ Од коликог је научног интереса и вредности био Цвијићев рад на проучавању глацијалних појава и облика на Балканском Полуострву, може се видети и из ових констатација славног географа Данеша: „Све што данас знамо о ранијој глацијацији балканских планина заслуга је Цвијићева. Још пре њега многи испитивачи, географи и геолози, упознали су највише планинске регионе на Полуострву. И сви су дошли до закључка да Балканско Полуострво није имало глечера ни за време највеће глацијације. Цвијићева испитивања у томе

правцу унела су потпун преврат. Све што су после њега други испитивачи нашли од глечерских трагова претставља према циновском систематском делу Цвијићевом само пабирке, у правом смислу те речи. Ова Цвијићева открића нису само од великог локалног значаја, већ имају и велику теоријску вредност.“

О језерима Балканског Полуострва. — При неуморним научним походима кроз најразноврсније области Балканског Полуострва, Цвијићевом научном генију није могла да промакне ни проблематика језера Балканског Полуострва. По проучавању њихових басена, Цвијић је извршио њихову класификацију и третирао питања њихове генезе, што се одмах показало од изванредног значаја у геоморфолошком погледу. И на том пољу физичке географије Цвијић је дао низ научних радова, који су европску и светску географску јавност упознали са разноврсним и сложеним, такође и веома оригиналним и занимљивим проблемима језера Балканског Полуострва. Уз ово треба још споменути, ради илустрације Цвијићеве неустрашивости и преданости у научном раду, да је он при овим својим испитивањима бивао излаган веома озбиљним животним опасностима, које је изврсни научник и човек — Јован Цвијић — презирао, и храбро стремио све новим и новим појавама компликоване природе нашег Полуострва.

Геолошко-тектонска и остала морфолошка проучавања. — Нарочито ју овом, необично широком пољу рада на геолошко-тектонском и морфолошком изучавању Балканског Полуострва, — као уосталом и у свим пространим доменима Цвијићевог научног стваралаштва, — велики научник постигао

је изванредна достигнућа, која су ударила сигурне темеље нашој тектонској геологији и геоморфологији. На основу сопствених кулминацијонах достигнућа у опсегу споменутих наука, Џвијић је створио своју, сасвим оригиналну, геоморфолошку школу, признату и уважену у целокупном научном свету, из које је изашла плејада његових млађих следбеника и сарадника, настављача овог скоро беспримерног научног дела. Безбројни су такорећи проблеми са којима се Џвијић у домену ових наука сукобљавао и задивљујућом умношћу, прецизношћу и објективношћу их решавао. Као производ такве стваралачке активности појавио се велики број студија и расправа, чији резултати претстављају права открића за европски и остали научни свет. Неке од ових студија, својом комплексношћу и изврсним резултатима, стекле су у правом смислу речи монументални карактер. Од каквог су значаја и уплива били резултати оваквог Џвијићевог неуморног рада можда најбоље говоре следеће Данешове речи: „Џвијић је тако детаљно и свестрано испитивао развој данашње пластике Балканског Полуострва, како то није урађено ни у једној културној земљи, где су прилике за испитивање ове врсте кудикамо повољније и на Балкану. Можда, са изузетком Алпа, не постоји тако пространа и издвојена географска целина за коју би тако детаљно била изнета геоморфолошка историја, са толико рада и опажања на самом терену.“ „Џвијић је испитао рељеф Балканског Полуострва и решио његове проблеме на савршен начин. Тиме је можда престигао сва досадашња испитивања земљине површине.“

До појаве Цвијића, у европском научном свету владало је погрешно мишљење о тектонском склопу планина Балканског Полуострва. Међутим, он се бацио на изучавање овог веома значајног питања, не задржавајући се само у данашњим границама наше земље, већ је целокупан проблем студиозно проучавао и у Бугарској, Албанији, Грчкој, Карпатима, па је чак одлазио на Крим, на планину Јаилу, да би ухватио генетску везу између поједињих планинских зона. У овим својим правим научним походима Цвијић је прокрстарио област са површином већом од пола милиона квадратних километара. „Цвијићева научна путовања по областима, које су до Балканског рата припадале Турској — каже Данеш — спадају у најзеличанственије подухвате у историји научних испитивања; велике су тешкоће и опасности којима је био изложен приликом ових путовања... Много хиљада километара, које је у сталној несигурности прешао на коњу и пешице по врло опасним крајевима, праћен само малом групом, претстављају огроман тријумф неуморног духа, који је, осим тога, и у најнеповољнијим приликама био у стању да прикупља и одмах разрађује материјал за читав низ научних грана.“

Својим студијама о тектонским проблемима Балканског Полуострва Цвијић је решио она основна питања, која се тичу разграничеавања и тектонске структуре планинских система. На тај начин, он је прецизно одредио четири планинске системе — динарску, шарско-пиндску, родопску и балканску, уз пету, карпатску, коју је одвојио од балканске, доказавши да је то самостална планинска система. У вези са овим питањем, Цвијић је поуздано одредио прелазне зоне између старе родопске масе и млађих веначних планина. Веома

компликован тектонски задатак имао је Цвијић да реши у пределима Македоније и Србије, који је сјајно извршио и дао поуздане резултате. При проучавањима тектонског склопа Балканског Полуострва, Цвијић је изванредно зналачки примењивао осим геолошких и геоморфолошку методу, која се показала од необично великог значаја при решавању неких компликованих тектонских проблема, чиме је и на овом пољу рада до виртуозности развио своје стваралачке способности.

Осим резултата које је Цвијић дао у вези са морфологијом крашких предела и глацијалног рељефа, многоструки су други геоморфолошки проблеми које је Цвијић проматрао у областима Балканског Полуострва. Флувијални процеси и облици: речне долине и њихови сливори, терасе и различито поремећене површи, као и сви остали елементи флувијалног рељефа на Балканском Полуострву, били су такође један од предмета које је Цвијић свестрано проучавао и у својим студијама објашњавао. Запазивши велики утицај околних мора и ранијих језера, која су заузимала простране површине на нашем Полуострву, Цвијић је издвојио и класификовао и многобројне елементе у рељефу Балканског Полуострва, изграђених дејством абразије. На тај начин, Цвијић је осветлио геоморфолошку историју Балканског Полуострва у најмлађем геолошком добу, проучавајући и дејство осталих ерозионих сила, уз утицаје младих тектонских покрета, који су се показали као нарочито значајни. Дијалектички начин третирања ових и других научних проблема геоморфологије био је заступљен код Цвијића у пуној мери. Он никада процесе и појаве у рељефу Балканског Полуострва није посматрао изоловано и појединачно, као ре-

зултат само неких фактора, већ необично свестрано и комплексно, строго водећи рачуна о узајамном дејству и противречностима. Баш из тих разлога, епохална Цвијићева достигнућа и његова изврсна дела задржаће увек своју пуну вредност.

Синтетичко дело о геоморфологији. — Своја студиозна геоморфолошка проучавања, која се темеље на одличној школи напред истакнутих бечких геоморфолога и геолога код којих је Јован Цвијић стекао прва знања из ових области и где је добио докторат из географских и геолошких наука, знаменити испитивач Балканског Полуострва је уобличио у монументалном делу „Геоморфологија“, од кога су два тома изашла (Београд 1924 — 1926), док је рукопис трећег тома изгубљен за време Другог светског рата, понајвише небритом надлежних у науци. У та два волуминозна тома, одлично опремљена и обилато илустрована одабраним фотоснимцима, цртежима, скицама, картама и дијаграмима, као илустративно-документарним материјалом, Цвијић је поставио темеље сваком даљем раду на геоморфологији у балканским земљама, а напоредо са тим, његово ће дело послужити као класичан узор и извор и за свака даља истраживања ове врсте у светској геоморфолошкој науци уопште.

Прилазећи проблематици научних расправљања на пољу геоморфологије, у првој књизи „Геоморфологије“, Цвијић првенствено износи: зајдатак, методе и историју развитка геоморфологије, па иза тога разлаже о саставу земљине коре у опсегу геолошког увода, где углавном разјашњава и третира појаву седиментних и еруптивних стена и кристаластих шкриљаца. Надаље расправља Цви-

јић о геолошкој хронологији; о грађи земљине коре (тектоника); о тектонским цртама у рељефу земљине коре, где расправља о главним особинама земљиног рељефа; о еволуцији рељефа кроз геолошке епохе; о групи млађих вулкана на земљи; а затим даје опсежна разлагања о утицају тектонике и геолошког састава на рељеф Балканског Полуострва; напоредо са тим темељито разлаже о млађе набраним планинама. За озим говори о облицима абразије и маринском и језерском рељефу, где даје преглед абразије и данашњег прибрежног рељефа, затим старог морског и језерског рељефа, старог прибрежног рељефа око панонског басена и генетску класификацију залива и острва.

У другој књизи своје „Геоморфологије“ Цвијић је исто тако темељито и свеобухватно дао исцрпан преглед разноврсних геоморфолошких појава, разлажући о денудацији, флувијалној ерозији и акумулацији, где оделито даје јасне и прегледне приказе издани и извора, типова извора у Источној и Јужној Србији, развитак река и речног корита, механички рад река, померање речног корита, рачвање и бифуркације, разне врсте делта; надаље даје преглед врста изворишних облика, дисекције страна и ишчезавања клисуре; говори о текућим водама и постанку долина; расправља о речним терасама, са опсежним освртом на различите врсте тераса, као што су: дунавске терасе, главне терасе дунавских притока, карактеристичне стеновите терасе динарских долина од Триглава до Скадра, о флувиоглацијалним терасама динарских река, стеновитим и шљунковитим терасама Црнога Дрима и Радике, и на концу о флувиоглацијалним терасама у источном делу Балканског Полуострва. За овим, Цвијић излаже о географском или ерозионом

циклусу, износећи његов карактер и компликације. Посебан осврт учињен је и на кањон реке Колорада у Северној Америци, па даје типске примере за проучавање облика ерозионих циклуса, као и процену ерозионог циклуса и првобитну трупину.

У посебној глави овога капиталног дела Цвијић расправља о вези између облика речне ерозије и моринског и језерског рељефа, где описује постанак главних облика, дајући начин постанка узастопних група прибрежног рељефа а затим говори о стварању долина изнад и испод највише обалске линије; за овим прелази на епигеније, наслеђене заливске и басенске долине; асиметрије, лактове и меандре, и на крају удолине и повије. У одељку флувијална ерозија и флувијалне површи, Цвијић износи врсте површи и њихов постанак; флувијалне површи и флувијалне прегибе; везу између флувијалних површи и обала, везу између старих обала панонског басена, речних тераса и тераса самосталних језера; однос флувијалних површи према пинепленима и према терасама; некоординирану ерозивну енергију; уздужну осовину флувијалних површи и тектонски правац; динарске флувијалне површи и обалске линије; узрок спуштања обалских линија у панонском и егејском басену и на крају говори о класификацији ерозивних облика: статичким и динамичким сблицима. Затим Цвијић даје опсежан преглед преиначавања плавнина, где разлаже углавном о преиначавању тектонских елемената ерозијом, затим о преиначавању раседа и пластасте структуре; о еволуцији набраних планина; о подмлађивању старих планина, а затим расправља о приближно једнаким висинама врхова. После тога даје преглед преиначавања и подмлађивања јадранско-динарских планина, где

излаже о јадранско-динарским површима и последицама померања ерозионе базе. Понаособ Цвијић говори о последицама померања ерозионе базе и о утицају епирогенетских покрета, где саопштава студиозна разматрања о инверсном и конфорном рељефу на Ибру; о северном Ибру: где обухвата реку Рашку и Новопазарску котлину; о јужном Ибру: где даје системе речних тераса у Колашину и око Рожаја; инверсни рељеф у Централној Босни и развитак долине Босне, и најзад инверсни рељеф друкчијег порекла. Надаље, Цвијић говори о постанку пробојница, где говори о Ђердапу, пробојници између Панонског и Понтиског басена, са посебним расправљањем о морфолошкој подели Ђердапа, речним и абразионим терасама Кључа и о клифовима Велике и Мале Чуке. Затим Цвијић излаже о уништењу реке и долине пиратеријом - подбалканска плиоценска река, са посебним освртом на карактер подбалканског удолине и флексурном својењу земљишта између Сливенске котлине и Бургаског Залива. Из тога даје детаљан приказ Босфора и Дарданела, па прелази на облике карсне ерозије и карсну хидрографију, износећи појам карста и преглед карсних облика, морфолошке типове кречњачких терена, са освртом на холокарст, мерокарст, дајући затим прелазне типове и описујући неке кречњачке области изван Европе.

У тако постављеној проблематици и композицији овога значајног животног дела знаменитог географа Јована Цвијића, свуда код сваке појаве и проблема, истакнути географ света има на уму ове чињенице: прилажење решавању дотичне појаве путем генезе, уколико је то год могуће, — изналажење њеног постанка и еволуције и њеног узаемног односа са сродним појавама и проблемима.

Притом, оно што је нарочито од трајне вредности у овоме капиталном делу наше геоморфолошке и уопште географске литературе јесу оштроумна Цвијићева геоморфолошка запажања на терену, која он овде понегде први пут даје, или пак бројни његови нови погледи и закључци, другачије исказани и оформљени од оних из ранијих времена. У томе лежи значај овог монументалног дела.

Привреда и саобраћај. — Сасвим је разумљиво што је у својим студијама учени Цвијић поклонио извесну пажњу и Београду, као најзначајнијем градском насељу на Балканском Полуострву и једном делу Европе. Углавном, Цвијић се задржао на географском положају Београда, те наглашава, поредећи га са Бечом и Пештом: „Он се као сфинкс пружио на ставама Саве и Дунава и гледа на панонску равницу, одређен својим положајем да у њој изазива велике догађаје и да на њу најјаче утиче. Све велике реке које противчу кроз панонски басен конвергирају према Београду, — Дунав, Тиса, Драва, Сава, — и он већ сада постаје пловидбени центар од све веће и веће важности. Исто тако се у њему укрштају и главне железнице: моравско — вардарска артерија, железница Београд — Загреб — Ријека, оне од Суботице и Темишвара, и све се више у њему морају скупљати. Положај Београда је несравњено повољнији од положаја Беча и Пеште.“

Темељита су Цвијићева проматрања о привредној структури Југославије, која је он дао одмах после Првог светског рата. С климом и рељефом је у вези и привредни тип наше државе, наводи Цвијић, која је земљорадничко-привреднога типа, али је осим тога у њој jako развијено сточарство.

Даље, привредни тип наше државе, по речима Цвијићевим, није онако једноставан, чисто агриколан, који даје скоро искључиво две-три врсте цереалија, као што је привредни тип дунавске Румуније или највећих делова Европске Русије. По разноврсности земљорадничке производње, како Цвијић мисли, Југославија је најближа Француској. Колика је, осим цереалија, производња воћа, на првом месту шљива, јамачно највећа производња шљива у Европи! Колико је знатан извоз свиња, а осим тога рогате марве и коња. Лоза се култивише у велиkim размерама, нарочито на северу и југу Југославије, по странама панонског басена, од Неготина, преко Беле Цркве и Вршца, по Фрушкај Гори, по Штајерској и на концу по Вардарској Македонији. За овим, поменуо је Цвијић, да има у Југославији три унеколико различне привредне области. Наиме, у средини је највећа област цереалија, на првом месту пшенице и кукуруза, од Загребачке Горе на истоку кроз све земље панонског басена до Лесковца на југу Моравске Србије. Даље је у њој најразвијеније шљиварство, неговање свиња и најбоље пасмине говеди и коња. На северозападу од Загребачке Горе, све до Драве у Корушкој, начин и врсте привреде се знатно приближују алпском типу. Ту има цереалија, али оне не дају главни карактер привреди. То су простране паše и ливаде. То је област шуме за огрев и за грађу. Огромне просторије засејане су хељдом и просом. Кромпир се сеје у размерама какве осталае наше земље не познају. У долини Савиње код Цела гаји се хмель и овај крај по томе чини утисак Северне Чешке. У области Јадранског Приморја, западно од последњег динарског гребена и на југу од Велеса у Македонији, почиње медитерански привредни тип са

врло мало цереалија, са ситном стоком и мазгама, веома богат виноградима, овде-онде маслином и јужним воћем. У егејској и медитеранској области налазе се велика поља под маком и знатни простори под дудињацима. У јадранским пределима су риболов и бродарство особито важне привредне гране. У новије време се нарочито развија индустрија вештачког ћубрива, карбида и цемента. Али, медитеранска привредна зона није оштро одвојена од појаса са цереалијама, нарочито у егејској области. Између њих се налази врло пространа пре-лазна област, од Грделичке Клисуре јужно од Лесковца па до пречаге код Велеса, у којој су цереалије знатно заступљене. Поред њих се јављају и огромна макова поља, за производњу опијума. Виногради постају исто онако важна привредна грана као цереалије. Југославија се, по речима Цвијићевим, dakле с разлогом сматра као привредно имућна земља „Али наш — рог изобиља — није онако препун како се мисли и пише. Прво, имамо целих покрајина са мало цереалија, неких с мало стоке, агриколно пасивних земаља, као што су Словеначка (осим Штајерска), Лика са Горским Котаром и Хрватским Приморјем, цела Далмација, западна Босна, готово сва Херцеговина, Црна Гора. Друго, немамо, или имамо мало, неких врло важних артикала. Немамо петролеума и свих продуката који га прате (ако та не буде у Међумурју и код Литика у Хрватској). Железа мало, а по свој прилици неће га бити довољно ни кад се отворе нови рудници. Угља ни близу не вадимо колико нам треба. Злата скоро немамо, а сребра мало. На почетку је индустрија везана за производе земље, а једва је у зачетку индустрија чије се сировине

морају увозити, и тако даље. Далеко смо од стања аутаркије, где једна земља производи све што јој треба". Ова Цвијићева разлагања заснивају се, разуме се, на свеопштем економском стању Југославије одмах после Првог светског рата. Напослетку, ова узгредна запажања Цвијића о економским приликама Југославије у првим годинама иза њеног стварања после Првог светског рата дата су изоловано од историских збивања и друштвене структуре, те се темеље на обичном и непотпуном регистровању извесних привредних појава, понајвише пољопривреде.

Схватајући значај комуникација за привредни и културни напредак једне земље, Цвијић се не само бавио његовим проучавањем, већ је чинио и конкретне предлоге за унапређење саобраћаја у нашој земљи. Тако, истакао је на једном месту како треба саградити много споредних железница и путева, који избијају на главне железнице, а усто и више мостова на Дунаву и Сави. Осим ријечке железнице, истиче Цвијић, нема правих комуникација према Јадранском Мору. Овде су на путу динарске планине, за попречне линије највећа сметња саобраћају у нашој држави. Цвијић сматра да је најпотребнија попречна железница из панонске равнице и Београда до Метковића и Сплита, затим линија из Западне Србије за Дубровник и Боку, и на концу, железнице од Прахова на Дунаву за Скадар или Бар. Напоредо са питањем сувоземних путева, Цвијић наглашава и водене путеве наше земље. Тако, наводи он, да од Београда полазе водени путеви, те је речни саобраћај тако

повољан као ретко у којој области Европе, осим Холандије и извесних крајева Русије и Француске. То су водени путеви Дунава и Тисе, а затим Саве и Драве. Исто тако, посветио је Цвијић делимично пажњу и поморском саобраћају наше земље, где је између осталог констатовао да је наше поморско бродарство на Јадранском Мору веома развијено и да су наши Далматинци првокласни поморци. Цвијић је предлагао да се нарочита пажња поклони развитку трговачке флоте за светски поморски саобраћај. То би нас снажило, наглашава Цвијић, и економски и политички, јер се јако цене и стварно више вреде оне државе чије се заставе лепршају по морима и океанима.

У опсег свеобухватних студиозних Цвијићевих проматрања географије јужнословенских земаља спада и његово мишљење о електрификацији наше земље. Наиме, говорећи о Ђердану, Цвијић истиче: „Та огромна механичка снага ђерданскога Дунава може се претворити у електричну снагу, већу него што је даје и водопад Тролхетан у Шведској, можда највећу електричну снагу у Европи. На Драви је особито савршена огромна инсталација „Фала“, више Марибора, за производње електричне струје: једна од најзначајнијих у Европи“.

Расправљајући о јединству и психичким типовима динарских Јужних Словена, Цвијић је учињио осврт и на географску средину и человека, где каже да се утицај земљишта види у детаљима. Јасно је да географски облици утичу не само на формирање, већ и на величину племена. Племена старе Црне Горе постала су у морфолошким целинама, у валама или у низовима од вртача и увала, које су се развиле на дну старих скаршћених и на

тaj начин умртвљених долина. Племенска братства су везана за поједине увале или низове вртача, где се формирала нека врста карсне племенске структуре, прилагођене карсним облицима. Због малих земљишних облика нису се могла развити велика племена, као на пространим Брдима и извесном делу Херцеговине.

тај начин умртвљених долина. Племенска братства су везана за поједине увале или низове вртача, где се формирала нека врста карсне племенске структуре, прилагођене карсним облицима. Због малих земљишних облика нису се могла развити велика племена, као на пространим Брдима и извесном делу Херцеговине.

III

АНТРОПОГЕОГРАФСКО-ЕТНОГРАФСКА ПРОМАТРАЊА

На тим и таквим првим почецима стварања, а затим на свом дуготрајном научном животном делу о географији, осим физичкогеографске, специјално геоморфолошке, и своје антропогеографске школе, Јован Цвијић је најзад учинио одлучан корак, када је, потстакнут вредношћу уочених и постављених антропогеографских проблема, у мају 1896 год., како то сам бележи, издао своја прва „Упутства“ за проучавање насеља. То је уједно значило почетак праве и пуне организације ових испитивања, првих научних испитивања ове врсте на колективној основи, не само код нас, већ и у свету уопште. Та Цвијићева „Упутства“ из 1896 год. била су темељ за сва даља проучавања насеља и порекла становништва у нашим крајевима. Овима су 1898 год. следовала још и специјална издања „Упутства“ за проучавање села у Босни и Херцеговини, а за-

тим, и „Упутства“ за проучавање села у Старој Србији и Македонији. Доцније су она понављана и прерађивана, тако да су после Првог светског рата, још за Цвијићева живота, једна „Упутства“ издата у Новом Саду.

Цвијићева антропогеографско-етнографска про-матрања заснивају се, што је нарочито важно истаћи, на његовим дугогодишњим личним проучавањима на терену и у народу, у време када су архаичне антропогеографско-етнографске појаве још живеле у реткој свежини међу балканским народима. Ради што бољег прегледа и увида о Цвијићевом научном раду на пољу антропогеографије и етнографије, ми ћемо на овом месту у неколико кратких поглавља изнети у општим потезима резултате његових антропогеографско-етнографских проматрања међу народима на Балканском Полуострву.

У своме капиталном делу „Балканско Полуострво и јужнословенске земље — Основе антропогеографије“ (Београд 1922), које је још 1918 год. изашло у Паризу на француском језику под насловом „*La Péninsule Balcanique, Géographie humaine*“, Цвијић је са виртуозном вештином пришао решавању читавог комплекса разнородних појава, како из физичке географије, тако и из географије људи. У главним потезима речено, резултати тих његових дугогодишњих проучавања у народу и на терену су следећи. Наиме, разлажући понајпре о називу Балканског Полуострва и његовим тра-ницима, Цвијић расправља затим о географским особинама овог знаменитог полуострва на југу Европе, па онда прелази на антропогеографске и етнографске факторе. Да би одредио најважније географске особине, он чини потребан осврт на

морфолошке и геолошке појаве, које их најбоље објашњавају, сврставајући главне географске особине Балканског Полуострва у три велике групе: евразиске особине, особине спајања и прожимања и особине изоловања и одвајања. Укратко речено, Цвијић темељито расправља о свакој од ових особина по следећем редоследу.

Евразиске особине и старе цивилизације. — Балканско Полуострво је, истиче Цвијић, географска спона између Европе и Азије, са неколико својих специфичних особина. Оно је „интимно везано Егејским Морем, најприступачнијим на земљи, и многобројним расејаним острвима за Малу Азију, и њоме за Индију, чак и Египат, колевке најстаријих цивилизација. Балканско Полуострво је — наглашава Цвијић — својим географским положајем било одређено да прими старе културе Азије и Африке, а у географском оквиру егејских острва и обала и мореузина по приморју, које више спајају него што раздвајају Азију од Европе, поникле су прве европске цивилизације европског реда.“

Ради илустрације утицаја малоазиске културе на Балканско Полуострво, што је уосталом добро познато, Цвијић наводи да је више од половине цереалија егејске области овог Полуострва пореклом из Западне Азије, као пшеница, јечам, овас и сл. Истог су порекла и текстилне биљке лан и конопља, а култура винове лозе и маслине нарочито је развијена у егејском басену. Исто тако, велики број домаћих животиња на Полуострву води порекло из Западне Азије. Још у праисториско доба, пре великих античких царстава, у деловима Азије, нарочито у Месопотамији, јавља се и систем земљорадње који се заснива на плтугу, као и систем

савршенијег иригационог поретка у пољопривреди. Ове су се појаве распрострле од најстаријих времена на Балканском Полуострву. Исто тако и велики број разних врста воћа пореклом је из Предње Азије. За овим, наглашава Цвијић, „егејска се област није само користила материјалним производима Предње Азије и Египта, већ је исто тако примила њихову уметност и индустрију, као и њихове идеје.“ Егејске области су одржавале многоструку везу са знаменитим афричким центрима и Предњом Азијом. Напоредо са тим, запажа се утицај прејелинских култура у Египту, Палестини и Сирији. „На подлози егејске и микенске културе развила се у егејској области Полуострва сјајна јелинска цивилизација која је зрачила кроз све земље и сва времена.“ Напослетку, наводи Цвијић, цивилизаторска улога приморских области на југу Балканског Полуострва позната је и она почиње у доба појаве хришћанства, а цвета у Средњем веку. „Дugo је долазило из Цариграда, — каже Цвијић — све оно што је одговарало развијенијем укусу и вишем начину живота, што је будило идеју интелектуалне и материјалне рафинираности.“ За овим, истиче Цвијић, као и у ранијим цивилизацијама егејског басена и у византиској цивилизацији се огледао посреднички европски карактер ових области.

Географске особине спајања и прожимања. — Према Цвијићевим речима, особине спајања и прожимања олакшавају ширење разних појава, кретања, како атмосферских и биолошких, тако и разнородних које потичу од људскога рада, цивилизација и узбурканости. Цвијић истиче три јасне групе географских особина спајања и прожимања: продирање са периферије; депресије и лонгитуди-

нални путеви; усечи, превале и трансферзални путеви. Сваку од ових појава Цвијић је темељито проучио и објаснио.

Карактер изоловања и одвајања. — Овом питању је Цвијић посветио детаљну и систематску пажњу, истичући да су многобројни фактори узрок одвајању, и да су њихова дејства различита. Улога одвајања, коју географски објекти врше, варира с временом и са ступњем цивилизације. Ту Цвијић истиче утицај великих планинских масива где наводи четири познате планинске системе: динарску, родопску, балканску и пиндску. Ова четири планинска система веома су утицала на распрострањење разних цивилизација које су се развиле на Полуострву или су тамо биле пренесене. За овим, Цвијић најави утицај рељефа раздробљеног у жупе, наглашавајући да је раздробљеност рељефа врло изразита карактеристика великог дела Балканског Полуострва, али она није једино ограничена на ово Полуострво, нити је на њему нарочито претежна. Углавном, каже Цвијић, Балканско Полуострво припада јужној европској зони са раздробљеним и млађим рељефом. „Тектонски басени и речни сливори, јасно ограничени, — каже Цвијић — поређани су и расути било дуж лонгитудиналних удолина било у планинским масивима.“ Надаље, Цвијић помиње да „кроз удолине теку велике реке које те басене везују један за други. У планинским масивима се тектонски басени налазе у пространим областима изоловања и одвајања и појачавају њихову обласну разноликост. Ове две групе басена чине, у сквиру великих географских целина, природне области мањег пространства, јужнословенске жупе.“ Затим, нагласио је Цвијић,

раздробљеност рељефа у жупе израженија је у западним и централним деловима Полуострва, него у источним, изузев родопског масива. Напослетку, степен изоловања жупа зависи и од социјалних фактора, и то од ступња напретка или од цивилизације народа.

Клима, тле и вегетација. — Разлажући о клими Балканског Полуострва Цвијић је истакао да на Полуострву постоји једна велика област медитеранске климе. То је егејско-грчка област, која се углавном поклапа с његовим европским особинама. Уз ову област долазе и предели Јадранског Приморја и Епирско-Арбанашког Приморја. Остали делови Балканског Полуострва припадају континенталној клими. Ту и тамо, ова се клима уобличава у извесне варијетете сродне климатском типу Централне Европе, или климатском типу степских области Јужне Русије. У вези са климом је и вегетација ових области, а исто тако и тле, које је врло различито по својим типовима.

Природне области. — Под овом појавом Цвијић подразумева велике географске целине Балканског Полуострва. На првом месту ту долази:

Егејска област. — Она се одликује јаком разуђеношћу „које нема у оваквом облику никде на земљи“, где влада медитеранска клима, а у вези са климом и медитеранска вегетација. Пошто је ова област насељена понајвише Грцима, и они јој дају обележје својим радом и животом, она се може назвати Грчка област.

Континентални блок. — Овај се блок по Цвијићу одликује особинама спајања и прожимања, са појавом изоловања и одвајања, а ту обитавају понајвише Јужни Словени, дојк у мањој мери има Арбанаса, а било је унеколико и Турака.

Цвијић овај блок дели на следеће области и варијанте:

1. Источна или балканска област. — Дели се Балканом на две природне целине: доњодунавску или бугарску плочу, која се налази између Балкана и Дунава и Марички басен. Доњодунавска плоча је агриска земља велике плодности, док је Марички басен, јединствена географска целина, област слабих средстава за људски живот.

2. Централна или моравско-вардарска област. — Ова се област одликује централним положајем на Балканском Полуострву и разноврсним везама. У њој Цвијић разликује ове географске целине: Шумадију или Моравску област, Централну област или Рашку и Вардарску област или Македонију. У оквиру ових области Цвијић сврстава и Босну. Према Цвијићевим речима Шумадија чини једну целину, уз коју долази област Источне Србије, која се налази у сливу Тимока, са Поречком Реком, Пеком и Млавом. У Босни преовлађује побрђе и планинско земљиште, у којој има и изолованих предела. У Рашку област долазе предели Метохија, Косово, Лесковачки крај, Топлица, као и Лимска долина. Као главно занимање становништва ових предела истичу се земљорадња и сточарство. Вардарска област или Македонија пружа се дуж Вардара и његових притока, састављена је од низа тектонских басена. Пада нарочито у очи познато номадско сточарство у овој области, које је било доскора јако развијено.

3. Динарска област. — Простире се од Скадра до Љубљане. Одликује се најразноврснијим карским појавама. Ту се налазе и предеоне целине:

Цвијић овај блок дели на следеће области и варијанте:

1. Источна или балканска област. — Дели се Балканом на две природне целине: доњодунавску или бугарску плочу, која се налази између Балкана и Дунава и Марички басен. Доњодунавска плоча је агриска земља велике плодности, док је Марички басен, јединствена географска целина, област слабих средстава за људски живот.

2. Централна или моравско-вардарска област. — Ова се област одликује централним положајем на Балканском Полуострву и разноврсним везама. У њој Цвијић разликује ове географске целине: Шумадију или Моравску област, Централну област или Рашку и Вардарску област или Македонију. У оквиру ових области Цвијић сврстава и Босну. Према Цвијићевим речима Шумадија чини једну целину, уз коју долази област Источне Србије, која се налази у сливу Тимока, са Поречком Реком, Пеком и Млавом. У Босни преовлађује побрђе и планинско земљиште, у којој има и изолованих предела. У Рашку област долазе предели Метохија, Косово, Лесковачки крај, Топлица, као и Лимска долина. Као главно занимање становништва ових предела истичу се земљорадња и сточарство. Вардарска област или Македонија пружа се дуж Вардара и његових притока, састављена је од низа тектонских басена. Пада нарочито у очи познато номадско сточарство у овој области, које је било доскора јако развијено.

3. Динарска област. — Простире се од Скадра до Љубљане. Одликује се најразноврснијим карским појавама. Ту се налазе и предеоне целине:

истакао начин распрострањења цивилизација; а затим је посебно обрадио ова питања: преиначена византиска или стара балканска цивилизација; турско-источњачки утицаји; утицаји западне и средњовековне цивилизације; патријархални режим, и на крају процес културног изједначавања.

Ове напред наведене општегеографске и антропогеографске појаве Балканског Полуострва анализиране су према Цвијићевој знаменитој књизи раније цитираној „Балканско Полуострво“ књ. I, а надаље следује преглед антропогеографских и етнографских проблема и појава, састављен на основу Цвијићевих бројних студија, расправа, чланака и поменуте књиге о Балканском Полуострву као и II књ. овог дела која говоре о психичким особинама Јужних Словена, која је изашла из штампе на нашем језику после Цвијићеве смрти.

Миграциона кретања становништва као антропогеографско-етнографски проблем. — Нико у науци уопште пре Јована Цвијића није поклонио толику пажњу миграционим кретањима становништва и њиховом значају за проучавање историске прошлости и садашњости балканских народа. Исто тако, ни после његове смрти, у томе га нико није надмашио. У својим социолошким, антропогеографским и етнографским проучавањима балканских народа, Цвијић је сматрао да је проучавање миграционих кретања становништва централно питање и полазна тачка свих студија о народима за највећи део Балканског Полуострва. „У осталој Европи, истиче Цвијић, осим Русије, одавно су наступиле готово утврђене прилике, изузевши миграције у колоније и у Америку. Напротив, у многим областима Балканског Полуострва нове миграције су за последња три века из основа из-

мениле становништво“. А за ова проучавања оштроумни Цвијић препоручује следећи начин рада: „ићи од куће до куће и сазнати порекло сваке породице, и то у простору од Солуна до Суботице и од Котора до Искра“. При оваквим проучавањима Цвијић као искусан географ тражи да се у том погледу „снима становништво“, онако као што се земљиште географски снима и праве специјалне карте, или као што се бележе метеоролошки елементи и утврђује клима области. Кад се торњи подаци доцније на картама претставе, наглашава Цвијић, имаћемо за области нашега народа изведене студије које у осталој Европи нису извршене и сада се већ не могу извршити. Ове би студије биле знатно допуњене, кад би се фиксирале стапије миграције на основу историских извора. Према Цвијићевом схватању, резултати студија о миграцијама биће од плодног утицаја и објасниће не само многе антропогеографске проблеме, него ће знатно помоћи и разјашњавању антрополошких мерења и проматрања о комплексији, кад ова буду предузета. Оне ће бити од значаја за тумачење распрострањења свих етнографских појава, дијалеката и етнопсихичких особина. Оне ће разјаснити и многе појаве из наше новије историје и новијег друштвеног живота. Стварајући на тај начин читаву антропогеографску школу у проучавању насеља и порекла становништва у нашој земљи, која до данас нема такмача у светској науци уопште, Цвијић је запазио да у нашој држави има један део нашег народа који је био најмање покретљив. То су муслимани Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака до долине Рогозне. Међу њима је највише старинача, те су они, кад се одбаце утицаји ислама и турцизма, сачували неке наше

прастаре црте, дубоко словенско-српске особине. Класифицирајући метанастазичка кретања становништва на Балканском Полуострву према узроцима, Џвијић наглашава да су метанастазичка кретања изазвана психолошким и економским узроцима несумњиво била најмногобројнија. Услед њих је највише испремештано и измешано становништво разних крајева. Кад се то има у виду, онда је јасно зашто су најмногобројније миграције потицале из карсних предела динарске системе. Џвијић сматра да су узроци миграционих кретања становништва поглавито етнопсихолошки, где се јавља узбуна коју осећа потчињено становништво према завојевачу, нарочито када је оно јаког поноса и осетљивости и високе националне свести. Суровост завојевача, а затим лична и имовинска несигурност, гоне људе на покретљивост. Напоредо са етнопсихолошким узроцима миграционих кретања становништва, Џвијић наглашава главну карактеристику миграција изазваних економским узроцима. Наиме, наводи он, исељавање становништва из земаља које су привредно слабе бива у земље које су економски снажне; постоји, дакле, увек знатна разлика између земље материце, која је слабих представа за живот, и земље насељавања која се одликује већом плодношћу и разноврсним изворима за људски живот. Поред тога Џвијић је истакао да има још више врста економских узрока. Тако, он спомиње, кад су се два динарска племена борила око атара, да имају више паше, и једно надвлада, онда се оно друго морало у маси селити. Од великог је утицаја био на узроке сеоба кметски режим. Доста је миграција настало и услед сезонске печалбе. Ипак, иако су ове миграције одређене економским узроцима, и на њих често утичу мо-

рални или етнопсихички мотиви. Џвијић наводи за потврду тога ову народну причу: „Орао неки стари Жупљанин из Никшићке Жупе, а снаја му донесе ручак, и гледала је са сузама док је ручао; на његово питање, одговори му да зато плаче што је то све хране што су имали, а за њу и за децу није ништа остало. На то старац испрегне волове из јарма, оба закоље и приреди гозбу својој породици и селу, па се са својима дигне у Србију“. Посебан тип миграционих кретања становништва, услед економских узрока, чине сеобе због гладних година. Ова се појава запажа нарочито у доба суших година, које никада нису тако неродне као у карским областима динарске системе. Наиме, у карским пределима кишне не учине земљу онолико влажном, као у другим крајевима, јер вода брзо отекне у дубине кроз пукотине и подземне канале. Где има извора и река, они скоро пресуше. Само у увалама дубокога карста јаки извори се преко лета одрже, поглавито у нивоу мора или под морем. Због тога не може бити ни наводњавања, јер би требало дизати воду на велику висину. То је узрок те се вегетација осуши и сагори. Нема ни воде ни паше за стоку, а остане се и без зимске паше за стоку. „Карсне земље — наводи Џвијић — као Црна Гора, већи део Херцеговине, Западна Босна, Далмација, тршћанска околина и већи део Истре осете, дакле, неродну годину у много већим размерама него друге балканске области. Ако наступи серија таквих година, онда се због глади мора исељавати огроман број становника“. На крају, кад наступи серија хладних година, она се осети нарочито у високим областима, због чега усеви не могу да сазру, те наступи оскудица или и глад. У целој динарској системи високих предела.

зна се за такве сеобе, нарочито од Велебита до Проклетија. „Кад не могну ни о Ђурђеву-дне поорати, јер падне снег, онда — баце рало па се селе“. Кад је дуга зима, не стигне им хране за стоку, и онда беже заједно са њом.

Код сеоба и етничких процеса међу нашим народима, у ближој и даљој историској прошлости, Цвијић наглашава на једноме месту, да су нарочито косовско-жупска и горњовардарска струја освежиле успомене о историској прошлости код свих становника Србије и веома су узбудиле култ предака у нама који чине нашу националну душу. Из Херцеговине и Босне — наводи Цвијић — развила се миграциона струја која је преплавила Далмацију. Скоро све становништво Боке Которске води порекло од црногорских и херцеговачких досељеника. Затим, становништво дубровачке околине је у знатној мери пореклом из Босне и Херцеговине, док је становништво самог града Дубровника великим делом херцеговачког порекла. Данашње стари Равних Котара у Северној Далмацији. Надаље, истиче Цвијић, познато је да су Далматинци, Босанци и Херцеговци, већином католичке вере, прордли далеко у Барању и Бачку до иза Суботице. Тога порекла су већина јевца и Шокаца ових крајева. Овде је згодно сетити се оне познате народне изреке, коју Цвијић помиње: „Херцеговина новништво Макарске и Омиша, Сплита и Шибеника такође је поглавито босанско-херцеговачког порекла. Истог је порекла и становништво Буковице цио свијет насељи, а себе не расели!“

Само је човек тако широке културе и урођених даровитости, као што је био Јован Цвијић, могао запазити и нагласити тако велик број разноврсних појава, које су повезане са појавом миграционих

кретања становништва на Балканском Полуострву. Када се то има у виду, сасвим је јасно што Цвијићевом проматрачком оку нису промакле никакве појаве ни елементи, који стоје ближе у вези са појавом миграција. Отуда је Цвијић, између осталих, нагласио: „Из метанастазичких покрета је произишло померање дијалеката динарских и централних делова Полуострва на север, североисток и запад и осим тога је настала борба између дијалеката, утицање једних дијалеката на друге; кад се процес завршио, видело се да су дијалекти друкчије распоређени него што су били пре турске инвазије. Нарочито пада у очи ванредно распуштање штокавског дијалекта на рачун осталих говора. Тако су се у свакоме поједином делу метанастазичке области образовала нове етничке и психичке групе, и највећем броју од њих дало је печат динарско становништво“. На концу, имајући предње поставке на уму, Цвијић је нагласио да је позната вредност и лепота нашега народног језика, и несумњиво је да на Балканском Полуострву, према речима Цвијићевим, нема језика који је толико формиран и усавршен за литературу и науку као што је српскохрватски језик.

Цвијићева видовитост запажања уопште изразила се посебно код појаве миграционих кретања, код сеоба и етничких процеса балканских Словена. Познато је да се брже и дубље мењају људи који се крећу и путују и који мењају место становаша, каже Цвијић, него непокретни или седећиви. А наш народ незадовољан и узнемираван селио се преко четири века. У тој људској маси, која лута и тумара, мора бити неукротљиве тежње за новим и бољим животним приликама. Има нешто у њима самим, што их мења и тера. У емигранту је већ

пре сеобе јако измењен онај унутрашњи орган који ствара и обара. У моменту кад је зрео за сеобу, он је већ зрео и за еволуцију. За овим, Џвијић помиње, да настаје велика промена код емиграната кад почну пролазити кроз непознате крајеве и настане се да живе под новим природним, економским и друштвеним приликама. Народ који се сели упозна многе ствари, које се тичу живота, више и боље него што би их упознао путник који путује „ради своје инструкције“.

Човек, као социјално биће, прилагођава себи и своме животу чак и географску средину. То је Џвијић истакао, говорећи о сеобама и етничким процесима, спомињући да досељеници мењају чак „и географску средину, у којој се настане: често дају нову номенклатуру и друкчије употребљавају изворе за живот, које природа пружа. Још више етнички и социјално мењају затечено становништво. А услед мешовитих бракова и укрштања, стварају се нове етничке и психичке групе, умногоме друкчије и од досељеника и од старинача“. Као штуж кућу, наглашава Џвијић, носе собом досељеници имена места, речица и мањих брда и наметну их гдегод могу у земљи колонизације. Отуда се од Сјенице преко Старога Влаха, Груже и Крагујевачке Лепенице пружа поворка истих топографских имена и показује зону којом су се Сјеничани кретали и где су се насељавали. А за овим, напомиње Џвијић, како је тај народ, што се у самом селио као луталица и потукач, бежао из беде и тражио слободу и често наилазио на нову борбу, морао бити друкчији од мирних етничких средина у које је дошао. То је сасвим јасно, јер се досељеници често настањују међу становништвом разноврсног порекла, разних особина. На тај начин,

такав досељеник много научи о људима и стварима, и тим путем се многе промене на њему изврше, које Цвијић категорише овако: „Те промене се могу углавном поделити на три групе: прилагођавање новим природним или географским приликама, етничко и социјално прилагођавање и промене које настају услед етнобиолошких процеса. Ове се трансформације не дешавају просто или одвојено једна од друге, већ се на различне начине комбинују“.

Као што је Цвијић лепо запазио, етнобиолошким процесима се убрзава и етничко и социјално прилагођавање, нарочито у патријархалном друштву, јер, како то Цвијић истиче, породице разног порекла, ступајући у родбинске везе, нарочито путем женидбе и удаљбе, приближе се, поштују се и угледају једна на другу. Из тога, и угледањем на поједине јаке личности, људе и жене, узму се у извесној покрајини нарочито ценити једне или друге моралне особине, као известан начин понашања, предузимљивост и тежња за тековинама, јунаштво и смелост или мудрост и томе слично, те се цело становништво почне у томе правцу формирати. На то формирање исто тако утичу етнобиолошки процеси. Као што је познато, истиче Цвијић, у патријархалном друштву су се бракови склапали правим одабирањем. Ту су родитељи имали велики утицај у избору супруге за свога сина. При томе, материјални интереси нису играли никакву улогу. За ступање младенаца у брак одлучивали су: здравље, изгледи на снажан пород и особито моралне особине породице. А то су оне особине према којима се становништво предела почело формирати и које се на првом месту цене. Те особине траже и младенци једно у другоме. Услед тога се извесне спе-

цифичне особине фиксирају и преносе наслеђем. Те етничке процесе настале услед миграција становништва у Србији Цвијић сликовито описује. Наиме, он каже да је у Србији извршен нарочито огроман процес етничког и социјалног прилагођавања између старинаца и досељеника, а затим између досељеника пореклом из разних крајева. Старинци из подринске, ваљевске и старовлашке области одликовали су се у блиској прошлости једним старим, сталоженим патријархалним режимом, у коме је било много остатака и трагова српске средњовековне цивилизације и црквених утицаја. Они су најбоље формирали велике сродничке зајдруге, особите питомине, чврсте организације и високог патријархалног морала. Архаични мотиви у орнаментици ових старинаца слични су као на Косову и Метохији. То старо становништво је од kraja XVIII века било преплављено динарским досељеницима, сировим сточарима велике животне енергије. Дуго је било тло жења и трења између та два слоја становништва, док досељеници нису надвладали.

На концу, разлажући о значају сеоба становништва и њиховој улози у стварању наших народа, Цвијић је на једном месту нагласио да су се народи високе цивилизације, као што су Грци, Римљани и Млечићи, насељавали уз обале, а у залеђу Балканског Полуострва обитовала су патријархална племена Илира, а потом Срба, Хрвата и других. Тај се антагонизам одржао кроз сва историска времена из ближе и даље историске прошлости, све до динарско-балканских миграција. Многобројно и снажно динарско становништво могло је променити етнографски карактер далматинског приморја, нарочито градова. „То је можда најзначајнији

етнички процес у нашем народу — словенизирање јадранског приморја и градова“. Надаље, истакао је Цвијић, динарски досељеници за време млетачке владавине у масама су се насељавали у градовима, нарочито пред најездом Турака, а и због економских узрока. То је проузроковало у једно време етнографску засићеност, кад романско или италијанско становништво није више могло асимиловати досељене Словене. Нови досељеници су се одржали као Словени. Старинци, словенског порекла, унеколико поиталијањени, почели су се враћати словенству. Тако се и смишо етничког процеса мења, како то Цвијић истиче: „место ранијег италијанизирања Словена наступило је консервирање Словена и чак овде-онде словенизирање Италијана“. За овим је Цвијић нагласио да је овај критички тренутак засићености наступио крајем XVIII века. Од тог је доба могло почети културно и национално буђење словенства у Далмацији, тако да је то етнографски најчистија јужнословенска земља, поред Босне, Херцеговине и Србије. На крају, Цвијић је мудро нагласио: „Али су миграције донеле још један резултат: смену средњовековног словенског становништва, које се у Далмацији населило за време сеобе народа, новим динарско-балканским становништвом које се ту доселило у млетачко и турско доба; уз то је ишло преобраћање православних у католике, и тако, етничко изједначење становништва ових двеју конфесија уколико је међу њима било етничких разлика. Јер, и ако су средњовековно и ново досељено становништво у основи један народ, међу њима су постојале разлике“.

Нико боље међу Јужним Словенима није схватио значај миграција јужнословенског станов-

ништва од Јована Цвијића. Наиме, он сматра да се путем миграција у целој метанастазичкој области измешао српски народ пореклом из разних крајева, и никаквим се другим начином не би могли Срби толико изједначити и сјединити, као сеобама и процесима који су из њих уследили. До великих метанастазичких покрета, помиње Цвијић, једва су се познавали Срби и Хрвати, а још мање Срби и Словенци. Али, услед сеоба турскога времена Срби су се у великим размерама измешали са Хрватима у свима земљама изузевши кајкавску Хрватску. Исто тако несумњиво је да су Јужни Словени са досељеним Србима знатно ојачали своје етничке трупе према Немцима. То је, по Цвијићевим речима, први прави контакт и прва узајамна помоћ Срба и Словенаца. Поменута миграција кретања становништва и с њима везани етнички и етнобиолошки процеси, запажа Цвијић, створили су основу из које се радом најпросвећенијих духова наших народа развило јединство књижевног српскохрватског језика и мисао о једној држави. Сеобе, и с њима везана социјална прилагођавања и етнобиолошки процеси — наводи Цвијић — били су dakле од првокласне важности за изједначавање и стапање нашега народа. То је узрок што данашње становништво метанастазичке области од Велешке Клисуре на Вардару до Загребачке Горе није онакво какво је било у Средњем веку и пре најезде Турака. Ретко у којем делу ове области има много старинаца, а уколико их има то су мале групе. Старици су се делимице иселили, а делимице су их преплавили и асимиловали досељеници, понајвише из Старе Рашке, са Црногорских Брда, из Херцеговине и Босне, затим досељеници косовско-метохиског и вардарске струје. Пошто су ове

миграционе струје прешле северну границу Балканског Полуострва, то је оно у етнографском и културном погледу као продужено према северу. Услед миграција у земљама панонског басена и по Далматији разнесене су са досељеницима нове навике и обичаји, снажан и дубок фолклор, нарочито народне песме, а затим је појачана сродничка задруга. Старо становништво је тиме било као подмлађено. На све стране су разнесене балканске историске традиције.

У опсег миграционих кретања становништва спадају и емиграциона кретања Босанаца на Исток до 1910 год. и касније, настала услед завојевачке аустроугарске управе у Босни, чemu је Цвијић такође поклонио посебну пажњу. Он је још 1905 год. посетио извесне босанске муҳаџире у Анадолу, на простору од Смирне до Ески-Шехера и нарочито око Брусе. Просто вапијући над њиховом судбином, Цвијић наводи да, кад се босански муслимани масовно пренесу и трансплантирају у Малу Азију, они морају изумирати. Он пева у прози песму бола и очајања, зашто се босански муслимани селе из своје домовине. Његов је бол сличан Шантићевом у познатој песми „Остајте овдје“, те даје савет младој муслиманској интелигенцији како би се зауставила исељеничка бујица, истичући да је то велики задатак и захтева најенергичнија средства. „Слабо вреди радити журналистом и књигама, јер је ретко ко од босанских муҳамеданаца писмен и довољно спреман за читање и разумевање. Народни хук би се можда могао зауставити живом речју и апостолским радом: ако муҳамеданска интелигенција зађе од села до села, од куће до куће“. Цвијић сасвим оправдано мисли да су исељеници босански муслимани заувек из-

губљени за српску народност, па наглашава да је не само из хуманих побуда већ и из националних општа потреба настојати да се босански мусимани не исељавају. Ову своју поставку Цвијић образлаже тиме што ће иза босанских мухаџира остати празне земље, велике просторије и што оне могу бити насељене странцима. Зато није довољно само откупљивати земље, које остану иза отсељених мусимана у Босни, већ треба спречити да се на њима насељавају странци. Треба насељавати Србе, Хрвате и Словенце. Ако се пак не могу насељити људи нашега језика, нека те просторије остану за домородце. Пребацујући босанским мусиманима што су, вере ради, напустили своју српску националност, прихваталајући турску, са којом никакве везе немају, Цвијић на једноме месту наглашава: „Направили су се ак-Турцима и веровали су да су бољи Турци од Османлија. Сумњали су кашто и у султане да ли су онако добри Турци као што су они. Оволико силе и апокрифног турцизма није се могло развити ни код једних других исламизованих Словена Балканског Полуострва“.

Разлажући о миграционим кретањима босанских мухаџира по јужнословенским земљама Цвијић овако наглашава: код неких се носталгија развила до праве болести. То се нарочито осећа на беговима и сељацима, мање на варошанима, који су се као такви из Босне иселили. Сељак и бег воле атар своје земље и после много времена опишују га како изгледа и како у пролеће мирише цвеће са њихова дрвећа, сећају се сваке воћке коју су садили и калемили, сваког дрвета, гајева и гора, бразда и травки, које су ралицом превртали и чини им се као да још осећају мирис своје узоране земље. Чежња и бол се попну до махнитости, кад

почну уз то изазвати успомене и говорити о животу и обичајима свога завичаја и своје земље који су несравњени и према којима је све ово што сад раде само јад и беда.

Напоредо са тиме истакао је Цвијић и следећу појаву: наиме, познати лекар Назим, члан Солунскот младотурског комитета с почетка XX века, дошао је био на мисао да насељавањем босанских муҳаџира ослаби словенску надмоћност у Македонији. Тај план је усвојила и турска влада. Други пак импулс долази од аустријске окупаторске управе у Босни, чије су се тежње у последње време сложиле са тежњама Младотурака. „Мисле и једни и други, истиче Цвијић, да могу једне народне групе исељавати, а друге на њихово место довођити, као што хемичар мења реакције да би направио ново хемијско тело“.

Етнографски лик Србије. — У својим опсежним антропогеографско-етнографским студијама о балканским Словенима, Цвијић је особиту пажњу посветио етнографском лицу Србије. Као што је то случај са географским проучавањима, којима се корен налази у Цвијићевим запажањима из ране младости, исто тако и његова етнографска расматрања почивају на његовим бројним проматрањима разноврсних појава из доба детињства. Тако, описујући околину Лознице, Цвијић у својој аутобиографији истиче: „Ако је дете добило ватру, водили су га до извора Гушавца и Великог Потока; у овом потоку дизао се кречњачки камен са удубљењем, које се тумачило као палац Краљевића Марка. Бојали су се да не сретну Андрију Вешта, сељака из села Вођњака, чије су очи играле и биле увек црвене; деца би бегала чим га угледају,

а мајке су их криле себи иза леђа да их не би погледом устрелио“. Из тога времена је и Цвијићев опис мачванске куће и мачванског села где се између осталог каже: да су мачванске куће са шареним димњацима и натписима из којих се сазнаје чија је кућа. У средини села, код механе, налази се велики дрвени крст, где се одржавају сеоски састанци.

Пре свега, Цвијић је посветио посебну пажњу географском положају Србије где је између осталог изнео да она има централни положај у северном делу Балканског Полуострва; даље, према Средњој Европи она има потпуно отворену северну границу. Кроз Србију пролази најкраћа и најповољнија комуникација која везује Европу, нарочито Средњу Европу, Немачку и Аустрију, са Азијом и Суецким Каналом. Затим је Цвијић нагласио да су Срби релативно велики народ, који знатно прирашта. То је народ — помиње Цвијић — са најјачом националном свешћу на Балканском Полуострву. Местимично, има области на Балканском Полуострву где је српска мисао главни мотив народне душе. А затим натлашава да Срби и Хрвати по броју долазе на треће место међу Словенима, одмах после Руса и Пољака. „Од немачке границе до Цариграда нема већег народа од нашега. Већи је дакле од Чеха, Мађара, Бугара и Грка“. Годишњи прираштај нашега народа, каже Цвијић, износи око сто хиљада становника. Као што се види, овај је прираштај исти или већи од околних народа, а спада међу народе који највише прираштају. А у том великому комплексу или етнографској области српскога народа Босна и Херцеговина имају централан положај. Народ Босне и Херцеговине, истиче Цвијић, претставља један од етно-

графски најсвежијих и најјачих делова српскога народа и чини нераздвојну целину с народом Западне Србије, Новопазарског Санџака и Црне Горе. Надаље, наглашава Џвиђић, „оно што је област Москве за Русију и што су најчврши делови Немачке и Француске за ова два народа, они дајле делови који су најбољи претставници немачке и француске расе, то су Босна и Херцеговина за Србију“.

Од највећег је значаја код Срба одувек била велика физичка снага српскога сељака и његово сирово културно стање, у коме се налази. Српски сељак је — каже Џвиђић — снажан, навикнут на невоље, на непогоде, на умор, на стрпљење. Он има мирне живце, прима смрт као нешто што се не да избећи и мора се примити. Осим тога, као што је у светској науци истакнуто, српски је сељак гибак, еластичан, интелигентан, размишља и има појединачне иницијативе. Он је стално био добро расположен; када је гунђао није био непослушан, чак ни под највећим невољама и опасностима. Ову своју поставку Џвиђић илуструје познатим Ракићевим стиховима: „Испод свежих грана... и калема нових... у корену старом струји снажна храна, неисцрпна крепост старинских јунака“. Надаље, Џвиђић је на једном mestу поредио Шумадинце са Британцима и притом је истакао да народне упорности, сличне британској, има у „робустној и јучачној Шумадији, земљи мисије, која је била почетак и најјачи ослонац свих догађаја, којима smo дошли до народног уједињења“. Затим, наглашава Џвиђић, унутрашњи развитак Србије био је кашто под јаким утицајем осећања и страсти, и тада су преовлађивале „политикантске злости“. У политичком животу, нарочито, преовлађивало је оно

,,мескенско“, свађалачко и оговаралачко стање, које је названо „политичком циганијом“. Изгледа, каже Цвијић, да се ова „мескенска“ периода јављала пред добом великих и познатих покрета, којима се долазило до знатног напретка.

У свем нашем народу, помиње Цвијић, има спорадично монголоидних типова, понајвише у источним деловима Србије. И етнопсихички се већином разликују од осталих типова, од онога који би се могао назвати српско-словенски, затим од мешовитог српско-романског типа. „Изгледа да су — истиче Цвијић — монголоидни типови слабије интелектуалне и моралне енергије но остали, нарочито су најмање резистентни; монголоидне породице и групе најпре попусте у крајевима љуте и разноврсне борбе за опстанак, као што су Банат, Бачка и Барања“. Особито је интересантно питање, каже Цвијић, према каквим се угледима и тежњама свет извесних области формирао и развијао и какви су други узорци на духовну и моралну еволуцију утицали. Местимично, у појединим крајевима Србије, може се јасно запазити утицај извесних породица, каткад и личности, које су служиле као углед и према којима се вршила еволуција. У Црној Гори су доскора јунаци били готово једини угледи. Велики је утицај и племенских главара. Али врло често се подражава не величим и истакнутим личностима, већ извесним средњим типовима, који се најбоље прилагоде и највеће користи извлаче из прилика живота.

И у истим географским и етнографским областима има група и слојева становништва различних етнопсихичких особина. Тако се у Шумадији, Старом Влаху и подринско-ваљевским крајевима запажају ова три главна слоја становништва: „ста-

„мескенско“, свађалачко и оговаралачко стање, које је названо „политичком циганијом“. Изгледа, каже Цвијић, да се ова „мескенска“ периода јављала пред добом великих и познатих покрета, којима се долазило до знатног напретка.

У свем нашем народу, помиње Цвијић, има спорадично монголоидних типова, понајвише у источним деловима Србије. И етнопсихички се већином разликују од осталих типова, од онога који би се могао назвати српско-словенски, затим од мешовитог српско-романског типа. „Изгледа да су — истиче Цвијић — монголоидни типови слабије интелектуалне и моралне енергије но остали, нарочито су најмање резистентни; монголоидне породице и групе најпре попусте у крајевима љуте и разноврсне борбе за опстанак, као што су Банат, Бачка и Барања“. Особито је интересантно питање, каже Цвијић, према каквим се угледима и тежњама свет извесних области формирао и развијао и какви су други узорци на духовну и моралну еволуцију утицали. Местимично, у појединим крајевима Србије, може се јасно запазити утицај извесних породица, каткад и личности, које су служиле као углед и према којима се вршила еволуција. У Црној Гори су доскора јунаци били готово једини угледи. Велики је утицај и племенских главара. Али врло често се подражава не величим и истакнутим личностима, већ извесним средњим типовима, који се најбоље прилагоде и највеће користи извлаче из прилика живота.

И у истим географским и етнографским областима има група и слојева становништва различних етнопсихичких особина. Тако се у Шумадији, Старом Влаху и подринско-ваљевским крајевима запажају ова три главна слоја становништва: „ста-

било сузе било разноврсна акција; говоре, казују своје патње и радости, певају, хучу, свете се или се жртвују“. Тежња за истином и правдом и способност пожртвовања која не познаје границе, то је идеализам најчишије врсте, то су велике врлине које су својствене Србима, а које могу послужити као основа за стварање праве цивилизације. Тим идеализмом, том бескрајном тежњом за праведним, великим и лепим, могу се једино објаснити оне многобројне српске задужбине, манастири и цркве, саграђене, истиче Цвијић, за непуних двеста година немањићске владавине и владавине њихових наследника. „Генерације ће имати да проучавају онај елан у конструкцији, остале особине архитектонског стила и сликарство. После јелинских грађевина нема ништа лепше на Балканском Полуострву од српских задужбина Средњег века“.

У Србији има — истиче Цвијић — највише разборитих, увиђавних, и широке памети сељака, који о свему разумно суде и дају се обавестити и који имају смисла и природне тежње за радом и уређивањем, за правим редом, који није формализам и полициско туторство. Српски сељаци имају проматрачког дара и мисле о људима и стварима. Умеју у најтежим тренуцима да нађу шалу и да умање заоштреношт. То су сељаци који после искуства и обавештења мирно поставе праве принципе, као онај Алекса Ненадовић од 1804 год.: „Тко је Србин да више Немцу не верује“. У време Првог светског рата, особито се истиче велика морална вредност Србије, каже Цвијић, јуначка дела њенога народа и огромна способност за пожртвовањем. И то је био главни ослонац Срба за време рата и на конференцији мира. По Цвијићу, те су врлине основне погодбе за праву цивилизацију, а

свака врлина је културна вредност. „Али је од тога до велике културне вредности за човечанство још далеко отстојање“, сасвим правилно примећује Цвијић.

Напослетку, помиње Цвијић, Србијанце није ни унутрашња историја Србије меко и нежно властитала. Наиме, познато је, како је Карађорђе брзо пиштољем расуђивао; кнез Милош је био немилосрдан не само према противницима, већ и према опозиционарима, и једноме од њих је и језик отсекао. У једноме писму јавља кнез Милош своме брату: „противне партије све сам уништожио“. На концу, истиче Цвијић, и српски народ није био милосрднији према владаоцима у које је посумњао.

Слободољубивост и демократска осећања и особине српскога народа. — Као што је добро познато демократске особине и слободољубивост јужнословенских народа, а понаособ Срба, имају свој корен у демократским особинама и слободољубивости старих Словена. Основа савременог србијанског демократизма, по Цвијићу, лежи у овоме: демократска осећања и тежње су природне. У време ослободилачких устанака почетком XIX века народ у Србији је био хомогена друштвена структура, народ земљорадника и сточара, у коме није било не само никаквих друштвених класа, већ није било ни знатних разлика у имовном стању. Као што Вук Стеф. Карадић и прота Матеја Ненадовић кажу, једино је господство било бити кнез, поп и калуђер, а и пандур је имао неко мало одличје. Када је у неком манастиру умро старешина, игуман или архимандрит, истиче Цвијић по В. Карадићу, новога је бирао околни народ, а владика му је само читao верске молитве. Надаље, нагла-

шава Цвијић, ни у народним традицијама нису могле наћи ослонца никакве друге тежње осим демократских. Истина, напомиње Цвијић, „ми имамо дугачку лозу, велики низ славних царева и јунака и великих патника, али то није лична и породична лоза као код племића, није крвна у ужем смислу, већ је то дугачка лоза наше свију, наша национална лоза“. Као што се види, Цвијић овде идеализира и поетизира. Познато је да је српска средњовековна држава почивала на темељима феудалног устројства са класним друштвом, где је племство, како световно, тако и црквено, на челу са династијом било руkovodeћа класа економског и државно-политичког живота средњовековне Србије. За овим, према Цвијићу, народ је од старе српске државе задржао у успомени поглавито оно што му је као целина давало важности и величало га, те ту нема ничега класнога. Дакако, и у традицији средњовековне државе и средњовековног друштва има иtekako трагова класног друштвеног устројства, што је Цвијићу промакло да истакне. Надаље, Цвијић напомиње да се у нашем народу нађу поједине личности или породице, у којима има ауторитативнога, господарске ћуди. Али, на основу тога се никако не може рећи да ми имамо склоности противне демократизму. Такви случајеви су поникли код становништва пореклом из крајева са племенским друштвеним уређењем или пак у јаким сродничким задругама. Но, и у оба ова случаја, и главари племенски и старешине сродничких задруга су у основи изборни. Из тога Цвијић наглашава да је издвајање, ауторитативност, господарска ћуд, уствари диференцијација која се појединачно јавља и у најдемократском друштву. Међутим, класна подвојеност у доба прелаза из

феудализма у капитализам, и касније у доба процвата капитализма, диференцијација друштва јавила се понајвише на бази економске подвојености. Наиме, још у формирању српске државе почетком XIX века истичу се поједини имућни људи, трговци-газдаши, који узимају власт како политичку тако и економску у извесним предеоним целинама Србије; из ове класе развија се касније капиталистичка класа која стоји на челу ондашњег друштва у Србији.

Још почетком XIX столећа, истакао је Цвијић: „Светозар Марковић је социјализмом освојио не само већи део интелигенције, већ и врло много сељака. Познато је како је јак утицај имао Васа Пелагић са „најновијим“ погледима и својим рецепцима, и то поглавито на средњу интелигенцију, затим на раднике и сељаке“.

По Цвијићу, демократија мора имати чврстине. Мора се поштовати и осигурати свака личност; нарочито не смеју сувише слободе узимати партиски људи. Мало-помало, с напретком културе и цивилизације, свака личност у јужнословенским земљама, и најбеднији сељак, наглашава Цвијић, почетком XX века, сазнаје за своја права, почиње ценити слободу личности и ступа у конфликт са властима и државама које противно раде. Те идеје, каже Цвијић, револуционирају свест. Уз њих се распростиру и енергичне националне мисли.

Рад и дела су, сматра Цвијић, основни принципи просвећене демократије. Сви јавни радници морају се озбиљно спремати и тежити да спремом и стварним радом, у коме су показали успехе, буду означени за места и функције које желе заузети. Тако ће порасти позитиван рад и то ће бити

од знатног утицаја на новије генерације, које ће кренути путем прогреса, напуштајући зачмалост.

На почетку Првог светског рата, приликом по-влачења српске војске из Београда, Цвијић је при напуштању домовине 1914 год., између осталог ис-такао да су познате муке које Србија трпи. „Не боли нас само то — каже Цвијић — што се наша првобитна борачка војска за ова четири и по ме-сека скоро упала смањила. Боли нас и то што злочеста Монархија пропада страшним проливањем братске крви. А нарочито нас врећа што Аустро-према деци и женама и уништавајући културне Угарска води овај рат нечовечно, вршећи зверства тековине Србије. Препуни смо бола који се изјед-начује са болом косовске катастрофе и најцрњих турских времена. Али је поред свих тих мука и тела и духа народна душа ведра. Сваки зна да се бори и да трпи за једну племениту ствар, за сло-боду и уједињење Срба и осталих Југословена. Цео народ се нада да ће после овога рата живети у великој држави, која ће се моћи и сама одупрети продирању германизма, и да ће нестати Аустро-Угарске као његовог суседа, јер он уз њу и поред ње не може мирно живети. Напослетку народ од правде, који се на Косову приволео небескоме цар-ству, осећа кроз свој и кроз општи људски бол топло унутрашње задовољство, што оваквим начином учествује у решавању својих и општих великих проблема“. Надаље, Цвијић оштроумно ис-тиче да је Србија са Југословенима у Аустро-Угар-ској главна брана продирању германизма према Јуту, те је према томе, по свом географском по-ложају, главни борац за слободу и самосталност Балканскога Полуострва.

Одмах иза Првог светског рата, наглашава Цвијић, поједини политиканти извесних грађанских партија у ондашњој југословенској држави, као парламентарни паразити, без знања и без компетенције, мешају се у све послове, заузимају најважније положаје, и место правога рада уносе у државне послове дух ситничарства, политиканства и демагогије под образином демократије. „Потпуно се сада не могу уклонити, напомиње Цвијић, јер ће се народ — догод не развије своју демократску свест — још дати заваравати и обмањивати. Али озбиљан и истрајан рад просвећене демократије мора и ту имати успеха.“ Цвијић је још почетком XX века нагласио да је Србија у погледу ширења напредних идеја одмакла од свих околних држава. У Аустро-Угарској — каже Цвијић — старој бирократској и полициској држави, демократски покрети су тек почели. У Бугарској су у стању инкубације, и она мора проћи кроз демократске кризе кроз које је Србија прошла са много напора и са доста штете за народне државне и спољне интересе; у Румунији, где влада бојарски феудални систем, сељак је готово роб, и она мора у близкој будућности претурити преко главе знатне економске и политичке кризе. Србија је, истиче Цвијић, захваљујући срећном историском развитку, углавноме изишла из тих криза и стабилисала се. У том демократском правцу, по мишљењу Цвијићевом, Србија ће се несумњиво даље развијати, чврсто, без лабавости и разметања.

Импулси и унутрашње снаге били су главни чиниоци, на којима се Србија одржала и развијала. Уз њих се још при стварању Србије у доба Првог српског устанка, наглашава Цвијић, јавља осећај велике интензивности, бескрајно снажан, који гони

на проширење новостворене државе и манифестијује се ослободилачким походима Карађорђевих устаника према Западу и Југу. То није тежња династије, владаоца који јагми земљу и тако проширује своју власт и ојачава силу; то није тежња једне класе војничке или племићке, која тиме добија економски посед, значај и веће титуле, већ је то једна веома јака мисао и воља целога народа. То је врло стара, првобитна особина народне душе, старија и од немањићког средњовековног времена; основа јој је у народним осећањима, у особитој структури српске душе, даровите, дубоке, која је сва обузета и поседната тежњом да извођује своје место у свету и да дâ своју пуну меру.

„Кад претуримо у мислима пређени пут — наставља даље Цвијић — и савладане тешкоће, од почетка XIX века кад смо били турска раја, па даље преко Србије из времена Првог и Другог српског устанка, унутрашње борбе, постепена проширења према Југу, асимилације и изједначавање са новим становништвом, подмукле и опасне борбе са Аустро-Угарском, епоху балканских ратова, Србију потпуно притиснуту непријатељем, кад све то пређемо у памети, наглашава Цвијић 1920 год., онда ми данашње тешкоће не сматрамо несавладљивим. Напротив, сразмерно лако савладљивим. И на народу у Србији, унакаженом и оголелом услед дуготрајног светског рата, види се ведрина и поуздање, снага вековног искуства.“ Напослетку, истакао је Цвијић 1919 год. говорећи о склопу нове југословенске државе, у њој треба централизовати све што претставља стожере државе и интересе целине. Али, услед разлика које постоје међу областима и покрајинама, њима се мора оставити да се у свему осталоме аутономно развијају према својим посеб-

ним потребама. „До ће се мере то оставити разним покрајинама и како ће се оне ограничити, треба да изађе као резултат из дискусије која ће се о томе повести и тиме спремити за дефинитивна решења Уставотворне Скупштине. Вредело би да о овом питању пишу и говоре нарочито политички и социолошки образовани људи, који озбиљно познају прилике поједињих области и група становништва; да оно не падне у руке чистим политичарима и да не постане предмет чисто политичарских трансакција“. Ту се истиче и следеће умно Цвијићево разлагање о слободољубивости Срба: бескрајни и стални напори, муке и патње, учинили су да народна српска душа и поред вековног ропства није душа роба, већ душа револуционара, који тражи једнакост и правичност.

Сва ова Цвијићева разлагања о демократским особинама и слободољубивости српскога народа, као и његовој југословенској идеји, посве су утописка и идеалистичка. Цвијић је у основи доброжелатељ, толстојевска душа, који жели да мали и ситни људи проживе бољим животом у неком неостварљивом друштву „идеалне“ буржоаске демократије. Но овако дати његови захтеви и поставке у оквирима ондашњег режима претстављају оличење једног изразитог националисте и хуманисте. Но његов национализам није ускогруд и шовинистички, он не иде на уштрб своје једнородне браће и осталих балканских народа; напротив, он је подједнако доброжелатељ свих југословенских народа, које жели да види окупљене у једној заједници.

Главне етничке одлике Црногораца. — Можда нема народа са историјом од већег вековног појртвовања, наглашава Цвијић, него што је исто-

рија Црне Горе. Јамачно, нема народа са већим појединачним јуначким врлинама и са већим јуначким слабостима, него што су били Староцрногорци племенско-патријархалнога живота. Једва да где има жена, сељанки из простога народа, које би биле са више врлина и природно отменије него што су Црногорке; у том погледу су веће жене од људи. За овим, истиче Цвијић, све од детета, које се тек себи дозвало, до човека и жене који умиру, задахнуто је и пројето народном свешћу и жељама за велику народну будућност; овде се доскора све остало што чини обичан живот сматрало као споредно. „Љута карсна земља, карсна тврђава, насељена љутим и занесеним народом, одабраним јунацима или ускоцима из старе Рашке на СИ од Ветерника, из Зете, Херцеговине, Јадранског Приморја, природа земљишта и ови људи, из главних земаља немањићске државе, начинили су од Црне Горе земљу слободе и осветника“. По Цвијићу, црногорски племеници су осим обичног живота међусобно чврсто везани двема мислима. То су част и слава племена и национална мисао или „вера Обилића“. Црногорци су испуњени вером Обилића, наводи Цвијић, онако као што су испуњена јеврејска племена Старога завета вером у Јехову, а главна духовна храна им је традиција о Косову и Немањићима. Жена је код Црногораца оно што Свето писмо зове „човечица“. Поред женских дужности она има и дух човека и предузима и мушки послове.

Да би могло вршити своје функције, потребно је да племе буде што многољудније и јуначније. По Цвијићевом мишљењу, отуда је настала тежња да се племе умножи. Ако је жена била нероткиња, могла се променити. Јунаци су се женили девој-

кама из јуначких кућа. Тако се вршила селекција јунаштва. То је ишло дотле да се доскора Црногорка удавала за Арбанаса, ако је овај био јунак, и обрнуто, Црногорац је узимао Арбанашкињу, ако је ова била од јуначкога рода; није се обазирало на разлику у вери. Сваки се племеник осећао јачим и поноснијим кад има што више и што јуначнијих племеника. Ако племеника неко увреди или му дугује крв, цело племе ће се светити. Поред јунаштва, наводи Цвијић, нарочито цене чојство и благородност. Заправо, јунаштво без чојства и не вреди. Поглавито су такве људе бирали за главаре. Овако организована племена су бранила слободу Црне Горе и помагала ослобођење херцеговачких племена. Са јунаштвом и поносом су у вези само-поуздање, коме није било граница, затим племенско осећање свете освете. Племеници се свете својим крвницима и крвницима племена и немају мира и покоја док не изврше ту најсветију племенску дужност: „да га могу добро осветити, к'о да би га из гроба подига“; „благо мене јутрос и до вјека, кад ја виђех за живота свога, ће осветих мојега Батрића, то изусти а душу испусти“. Други племенски свети завет је, помиње Цвијић, косовска освета, због које су „зубима клали, главе отсецали, правили хекатомбе од лешева, и никад се нису задовољили“. Са племенским животом и јуначким поносом у вези је култ предака. Племеници знају своје претке и њихове особине често за триста година уназад. Но, исто тако знају и све важније људе српске историје од најстаријих времена па до данас, мисле о њима и воле их. Према јунаштву и чојству, како Цвијић лепо каже, црногорски племеници су богатство у ранијим временима скоро

презирали, и никакав се Црногорац није могао само богатством истаћи.

Познавајући веома добро црногорског човека, Цвијић наглашава: „Често ратују само ради ратовања, ради јунаштва; искуше чету па се питају: „куда ћемо с четом обрнути“. Иду у пљачкашке походе на стоку. Око граница је кашто тако све поробљено да је тешко наћи село, где је нешто стоке остало, и искупљена чета се пита: „ко би знао село неробљено, неробљено ни скоро паљено, ће бисмо ми шићар шићарили“. Делећи плен, најпре су издавајали део за самохране и за удовице. Кад отму планину са пашама, онда она постаје заједничка, комун или комуница целога племена“.

Према Цвијићевим проучавањима, по општем етнотихничком типу Црногорци су врло слични племенима Северне Арбаније, која су увек сматрали као своје, као „браћу од оца и мајке“. После Милоша Обилића највише цене Ђура Кастројата. Како се дете отресе колевке, истиче Цвијић, почне „трчати за славом и споменом“. Црногорац жели да се ороди са јуначком породицом, па ма то било „и преко девете одиве.“ Према племенско-јуначкој амбицији све остало је у животу споредно. „Људи су право онако лакоми на јунаштво — каже Цвијић — као сребролујпци на новац“. Надаље наводи, на част и понос су тако осетљиви да су због малих увреда главе падале. Не треба ни ради чега живот онеме човеку који остане без образа, јер то значи остати без главне особине чојства: „Свак је рођен да по једном умре, част и брука до вијека.“ Све се жртвује пред јунаштвом, поносом и чојством. Црногорци не само лако умиру, истиче Цвијић, већ се смрти „смију и ругају“. Црногорке су задављивале своју децу да не би плакањем одале војску и изло-

жиле је срамној погибији. Нико није жалостан и кад му најближи јуначки погине. Црногорке честијају својима ране и воле кад они с чашћу погину, него да су и с најмање повређеним образом остали у животу. Част и образ су изнад свега, и Црногорке ће се са таквим покојником поносити, племе ће се са њим дичити, песме ће га опевати. Даље се особине јунаштва, поноса и чојства, истиче Цвијић, не могу развити него што су се развиле код Староцрногораца и Малисора.

Многе етнопсихичке особине Староцрногораца, изузев историске традиције, нарочито јунаштво и чојство — наводи Цвијић — исте су такве и код северних Арбанаса. Зато су их доскора више ценили него Србе са оне стране Ветерника и Планице, изузевши Шумадију, коју су од Карађорђева устанка, не само високо ценили, него и волели. Чак су и Херцеговце сматрали за „меке“.

Напослетку, горски, оштар, патријархално крут морал, који захтева да се пази не само на лични и породични образ, част и понос, већ и на братствени и племенски, особито је развијен међу Црногорцима. Зна се, каже Цвијић, што се сме и не сме учинити, а исто тако и шта се сме и не сме рећи. Чим се та граница пређе, главе падају. Захтева се уздржљивост и дисциплина осећајности. За то су потребни јаки живци, снага и патријархална отменост, које се губе с распадањем племенских организација. Описујући новије стање у Црној Гори, настало под утицајем историских збивања иза 1912 год. и одласком у печалбу у Америку, Цвијић истиче: „Земљи осветника, чије су способности вековима биле једино у том правцу упућене, вальа олакшати прелаз у нови културни живот“. Након сјајне вековне јуначке улоге, каже

Цвијић, Црна Гора улази, дакле, у нову културну периоду. Карсна староцрногорска тврђава била је чувар српскога слободнога живота, и како то Цвијић истиче, земља косовских осветника. Та је њена улога завршена.

Ова топла Цвијићева похвала Црногорцима одише истинском љубављу и признањем великога научника према свему што су Црногорци за пет стотина година турског господства на Балканском полуострву учинили за ослобођење балканских Словена од ропства под Турцима.

Динарска племена. — Племена у границама Црне Горе деле се у две групе. Једно су племена Старе Црне Горе, а друга група заузима углавном највишу област између реке Зете и отприлике реке Лима. Проучавању ових племена Цвијић је поклонио извесну пажњу о чему овде дајемо кратак приказ. Наиме, Цвијић у овој групи разликује херцеговачка племена и племена „Седморо Брда“. Изван ових области племенска организација не постоји нигде више код балканских Словена. Изгледа да су ово стара српска племена из доба насељавања, која су се у склонитим областима одржала због географског положаја, а модификовала се под утицајем историских догађаја. За време турске владавине су се нека племена нарочито умножила и била моћна. Одржала су се после оснивања црногорске државе, која је у почетку била савез племена из карсне Црне Горе. У току последњих година почело је распадање рашких и црногорских племена, али је њихова организација још врло добро очувана. У сваком племену има по неколико старих сродних родова који чине племенско језгро. Око овог језгра су се груписали

нови досељеници са свим друкчијег порекла, обраzujući братства, и остаци старих племена. Дакле, више су агломерацијом него сродством стварана ова племена. Нови досељеници су пореклом из суседних области, поглавито из Метохије, са Косова, из Херцеговине, од Сјенице, као и из Босне и Моравске Србије. Напослетку, племена су се често увећавала освајањем.

С почетка је свако динарско племе насељавало једну јасно ограничenu географску целину. Чак и у току својих познијих напредовања било је често спречавано тешко проходним географским баријерама. То су биле у карсној Црној Гори: затворене депресије, поља и низ увала, јасно ограничени; у зеленој зони рашких племена то су биле нарочито дубоке долине, често кањонске, ређе планине које сточари лакше прелазе него долине стрмих страна. Целокупно становништво исте географске целине има заједнички интерес да чува своје границе, како их становници суседних области не би прелазили са својим стадима и напасали их на њиховим испашама, често малога пространства. Борбе које су из тога произилазиле још више су појачале јединство становништва једне исте географске целине, а тако исто и његов отпор према суседима. Најзад су и други узроци диференцијације, као напр. разноврсност етничког састава, довршили дело природних сила.

Главно занимање динарских племена било је и остало до данашњих дана сточарство. У Средњем веку припадници разних племена били су главни „поносници“, који су караванима преносили трговачку робу.

После сточарства и кирицијања, ратовање је било најглавније занимање динарских племена.

Борбе су биле готово непрекидне. Земљорадња им је била споредно занимање до конца XIX века. И што је веома важно поменути, наглашава Цвијић, земљорадњом су се бавиле углавном само жење, које су у исто време израђивале и одело за породицу.

Према Цвијићевом излагању, из сточарског живота произилази лењост, некретност и жеља за беспослицом, на које се често наилази код људи динарских племена, а готово никако код жена. Надаље, код динарских кириција, наводи Цвијић, изненађује спорост, безбрижност и тромост у покретима.

У старије време, као посебна привредна грана код црногорских племена истиче се витешки плен или шљачка.

Историја динарских племена за последњих пет векова према Цвијићу је историја највећег јунаштва које се може замислiti. Нека њихова дела превазилазе машту. Динарски човек се развијао само у духу јунаштва, кашто, изгледа, до себичности и окорелости. Јуначка сујета динарских племена, јуначки понос и охолост су, ако се тако може рећи, безгранично истицани. Сваки динарски племеник и братственик племе и братство брижљиво чува од сваке увреде. Према племенском поимању, народни идеали, јуначко име и част су драгоцености од живота. За ове идеале, динарски племеници умиру са стоицизмом. „Родитељи не знају за жалост и тугу, ако су њихови јуначки погинули. Они знају да се тешко живи у њиховој сиромашној земљи, али се могу починити славна дела, умрети дивном смрћу и бити опеван у песмама“.

„Удадбе и женидбе, каже Цвијић, су се вршиле само у границама племена. Само су се по изузетку женили и удавали изван граница. Овоме су разлог узроци економске и моралне врсте. Бракови су склапани између поједињих братстава једног племена и тако су се чланови племена још више и интимније везивали међу собом. Узајамна симпатија у племену је бивала све већа. И то је био један од узрока подвојености од суседних племена“. Међутим, ова поставка у својој основи није критички дата, како од стране умнога Цвијића, тако ни од стране Ј. Ердељановића, једног од најбољих познавалаца динарских племена, који је иза смрти Цвијићеве спремио за штампу ова Цвијићева антропогеографско-етнографска расправљања. Напротив, у области динарских племена влада од старине супротан обичај овоме. Наиме, у границама једног племена по правилу није се обично склапање бракова, већ су се радије бракови склапали са припадницима других племена. А поготову су бракови између истих братстава били посве забрањени.

Динарски племеници, наводи Цвијић, као што смо већ поменули, презиру трговину и богатство. „Готово само жене раде и старају се о свакидашњим потребама. Оне су остале ближе животу, готово су човечније. Увек у жалости за неким од својих, обучене су у црнину, како кажу, у спомен несрећне битке на Косову. Али ова ношња тако одговара њиховој унутрашњој тузи, коју оне само на тај начин испољавају. Када ове жене нису сасвим утучене бедом мучнога живота, неоспорно су најотменији тип јужнословенске жене“. Код динарских племена нема интимног живота, никада се не говори о љубави, осим ако им се та реч у

сну омакне. Сањари се најчешће о јуначком животу. Потсмења и шале може се рећи да нема, изузевши унеколико два племена, Џуде и Пјешивце. А због тога их становништво осталих динарских племена готово љутито назива „спрдачинама“. Људи динарских племена су врло озбиљни, озбиљни до укрућености. Да би се постигао народни идеал о величини и јунаштву племенском, свако племе треба да буде што многобројније, што је проузроковало да се нероткиња могла променити, нарочито ако је удата за јунака и позната човека чија се „лоза“ не сме угасити. Она је могла остати у кући поред друге жене. Признати јунак из динарских племена жени се само девојком од славнога рода и братства. Отуда се црногорски племеници жене обавештавајући се каква је јуначка кућа из које је девојка, не водећи рачуна о физичким њеним особинама.

„Изгледа — истиче Цвијић — да је код људи у црногорским племенима било најмање демократског духа међу Динарцима. Једнакости је било само међу јунацима. Остали су „никоговићи“, никакви људи, и они нису имали иста права“. Потомци славних и јуничких родова, „кућићи“, први су у племену; остали се сматрају низним. Само у случају кад се ови на бојном пољу покажу, почињу их ценити и убрајати у „кућиће“.

Концем XIX и почетком XX века почињу се распадати динарска племена. Тада процес се најпре запажа, наводи Цвијић, међу рашким племенима, где се више ценило благостање и богатство него међу црногорским племенима. Ту су се понадахватиле и демократске идеје, донете из Србије. Мало-помало, јављају се међу динарским племе-

нима нова занимања: трговина, занати, што поспешује распадање племенске организације.

Напредак културе и цивилизације и пораст производних снага у Црној Гори, Херцеговини и Србији, крајем феудалне и настанком капиталистичке епохе, проузроковали су распадање старог патријархалног живота уопште, а понаособ динарских племена, нивелишући како племена тако и братства и остале етничке групе у један етнос црногорски, односно српски.

Демократске одлике српског фолклора. — Међу општим питањима о балканским народима, разне проблематике, истичу се и Цвијићева запажања о демократским одликама српског фолклора. Он о тој појави каже следеће.

Позната је особита лепота српских народних песама и јачина историских традиција. Пре свега, Цвијић је истакао да су се српске народне песме, заједно са мелодијама, распростираle и освајале широм Балканског Полуострва. Српски народ има стваралачког песничког дара у себи, има ону остругу духа, која потстиче на мисао и чини да се стварају новине.

По Цвијићу, гусле и епске песме су имале значајну улогу у ширењу словенске мисли у Македонији. Нарочито су нашу средњовековну историску свест разносили „прилепски певци“, који су опевали уз гусле безмало сву српску историју. „Мени је један од њих 1915. г. певао песме о зидању Дечана, о Косовском боју и о Краљевићу Марку“. На југу од Прилепа наше средњовековне историске успомене су све блеђе, али у битољској котлини знају за „кralске песме“, а у Преспи се нарочито очувала успомена о Косовској бици. Ско-

ро у целом западномакедонском и моравско-вардарском крају, каже Цвијић, распострањена је једна песма о Карађорђу и Првом српском устанку: „Крај Морава бел чадоре, Карађорђи, Карађорђија“.

Цвијић нарочито истиче епске песме које говоре о Краљевићу Марку, те каже да је и код других Јужних Словена: Хrvата, Словенаца, Македонаца и Бугара, било песама о овоме јунаку и да они преживљавају све догађаје са њиме, страхују за њега; песме о њему су део њиховог живота. Надаље, каже Цвијић: „Кад гуслар почне певати о Краљевићу Марку, лица присутних Срба се разведре, јер им је то често исто као кад се „ајначе“, задевају, шале, измишљају. Очекују шта ће почети да пева о њему, унеколико о типу лутајућег витеза, јер Краљевић Марко је и неустрашиви поборник истине и правде: „Ни по бабу ни по стричевима, Већ по правди бога истинога“. Али и шаљивчина који оре царске друмове, који се намршти и уплаши султана те се као у грозници тресе, и одмиче, а Марко примиче, итд.“. За Милоша Обилића Цвијић каже да је јунак беспрекорних витешких особина, на кога су се нашли јунаци свих доцнијих доба и за време последњих ратова угледали и питали се да ли су му се у врлинама примакли. Врлине тих епских личности живе у народу и сада.

Јако демократско осећање — наглашава Цвијић — види се већ у песмама о Првом српском устанку. Противно црногорском епосу, нису јунаци „кућнићи“ ту ради себе и није песми главно да прослави њихово јунаштво. Они су ту ради народа и народне слободе. Песма им не да да се раскомоте, захтева да су једнако на раду и на

опрезу, да су ту ради „сиротиње раје“. Кроз многе песме се види оштра осуда војвода и „господе“, који олабаве у дужности, или се предају свађама, заборављајући главни посао. Ни према коме нема народна песма такав респект као према Карађорђу. Али кад Карађорђе остави Србију 1813 год., она и с њим раскрсти. Илустрације ради, ево неколико примера за то: „А стражарче долеће са Дрине (војводама који пију вино); Оно њима бога не назива, Већ овако њима проговара: Жље га сели три српске војводе... Ви пијете и попијевате, Сиротиња у невољи цвили, На Мачву вам Турци ударише, Еле Турци Мачву прегазише... Тко је вама коње набавио, Тко је вама чоху порезао, Тко ли вам је поково оружје, Разма јадна сиротиња раја, Пак с Турцима рају завадисте, И Турцима сада издадосте, Што чините? да вас Бог убије! Што чините, јер се не бојите“. Истог смисла је и ово место из друге песме поводом сличног догађаја: „Ви спавате зато и не знате (Какве јаде Турци починише), Је ли вама од бога грејота, А од људи покор и срамота, Ђе је ваша вала и јунаштво, Што чините, јер се не бојите?“ Затим, у песми „Растанак Карађорђа са Србијом,“ овако се подвikuје: „О курвићу, Ђоко Петровићу, Ђе си данас није те не било, Ако пијеш у механи вино, Вино ти се на ране пролило, Ако лежиш у ложници с љубом, Удова ти љуба останула, Зар не видиш њима не виђео! Ђе нам Турци земљу преотеше!“ Џвијић о томе даје следећи коментар: „Овај народ је кадар дакле свакоме узвикнути и подвикнути и пред сваким се испрсити: она морална и духовна смелост преобраћала се и у политичку смелост. Али је она кашто прелазила у демократску разузданост. Народ који је вековима био без своје

државе, морао је сâм из себе створити нову, модерну државу и морао се навикавати на државну дисциплину, потребе и захтеве; то није ишло лако и без криза.“

Шумадиска питомина — наводи Цвијић — дружељубље и ред виде се већ у Првом српском устанку, и понешто је од тога сачувано и у народним песмама, као напр.: „Ту спртише торбе пртењаче, Отворише дрвене чутуре, Све два и два сјеше ужинати“. Или: „Све с' коњици по два поређаше, А пјешаци по два загрлише.“ Или: „Извадите дрвене чутуре, Напојте се поцерске ракије, Зарад срца и зарад слободе.“ Даље, није срамота јунаку јаукнути и заплакати кад види невоље својих ближих, „сиротиње раје“. Не надмећу се јунаци увек који ће први на Турке ударити, већ се иде онако како одреди војвода, или како се они сами споразумеју. И ово је дубоко народно и има у њему доброте и шале, јер они пуштају напред онога који је срећне руке, као Срдана Илију у боју на Лозници: „Нека буде свеколика кавга на онога Срдана Илију, И нек буде срећа Срданова.“ Национална мисија Србије, каже Цвијић, јавила се одмах у почетку Првог српског устанка, о чему говоре народне песме, нарочито она песма јасних мисли: „Устанак на дахије.“ Борба се води ради слободе и ослобођења, и то свога народа и осталих српских земаља. Песме које опевају те догађаје су „пијемонтске песме“. О овим догађајима црногорске песме певају: „Од како смо царство изгубили, На Косову пољу крвавоме, Још не није сунце огријало, А данас је огријало сунце, Заратио Петровићу Ђуро, Од Србије наше земље славне.“ Кад би Црногорци сазнали да околне потурице спремају војску на Србију, гледали су да је пресретну и

поубијају нарочито „силне јунаке“, да олакшају борбу питомој Србији. „Мени је познато из путовања да се у народу Црне Горе, наводи Цвијић, стално овако мислило о Србији. Осим тога су доцније плодну Србију сматрали као Мисир, а Београд им је био као Париз. То је порасло до највећег степена, кад су у ратовима 1912—1914 г. видели значај организованог и урођеног јунаштва.“

Напослетку, Цвијић сматра да су најлепше народне умотворине код Јужних Словена, а понаособ код Срба, постале на земљишту Херцеговине и Босне.

Национално питање у Македонији. — У два маха је велики научник Цвијић учинио крупне омашке у тумачењу извесних етнографских појава на Балканском полуострву. То су национално питање у Македонији и излазак Србије на Јадранско Море преко Арбаније. За ово последње Цвијић каже још 1913 год. да је антиетнографска нужност Србије, која по његовим речима треба да изађе на Јадранско Море, преко Скадра и околине. На овоме месту дајемо кратак приказ Цвијићевог гледишта на национално питање у Македонији.

Одмах морамо поменути да је у погледу македонске националности Цвијић имао лабилан став. Но, уз сву лабилност научне мисли о овом питању, велики научник је у својим демократским погледима превазишао све дотадашње научнике света истичући своје мишљење, још 1907 год.: „У Македонији на пр. главну масу и већину становништва чине македонски Словени; затим има врло знатан број Турака, доста Грка на Југу и нешто мало Влаха или Аромуна. Већ код словенског македонског становништва нису сасвим чиста етнографска обележја, и оно се не може несумњиво уврстити у Србе или Бу-

таре. Можда их је најбоље означити неутрално, као македонске Словене или можда као Србо-Бугаре. То је народ у стварању. Главна маса македонских Словена, народ у правом смислу, нема ни српско ни бугарско национално осећање и свест. Језик је изгледа у неким крајевима ближи бугарском, као у пр. у Малешу, или је сроднији са српским, као у северном делу Македоније. На то је јако утицао географски положај или сродство тих делова Македоније са правим српским или бугарским националним језгрима. Али за осталу већу област Македоније није поуздано утврђено да ли је становништво српског или бугарског језика. Практично је врло важно да се ти македонски сељаци могу споразумети и са Србима и са Бугарима“. Затим Цвијић наглашава: „Као што је познато, ја називам македонским Словенима словенско становништво које живи у пределима јужно од Прилепа па до Солуна и на Истоку до Месте.“ То становништво Цвијић назива „аморфном словенском масом“. То је, узевши је у целини, архаична словенска маса, флотантна маса, без одређене националне свести: то су Македонски Словени.

Према Цвијићевом мишљењу, то становништво је примило и сачувало од претходних генерација поглавито антрополошке особине и неке старе етнографске одлике. Но, наводи Цвијић, оно није еволуирало у погледу историских традиција и одређене националне свести, већ је остало архаично словенско, „аморфна словенска маса са доста примеса старе византиске цивилизације.“ Немајући историско-националне свести, сматра Цвијић, та словенска маса није била ни српска ни бугарска. У Македонији није остало никаквих знатнијих остатака материјалне културе из бугарског времена. „Ја сам се

испитивањем људи уверио, истиче Цвијић, да исто тако нема трагова бугарске историјске свести, свести о бугарској историјској прошлости, о бугарским краљевима и јунацима и о њиховим делима. Ово је нарочито потребно истаћи због страних историчара и византиолога, који претпостављају да су ове историјске чињенице морале оставити већих трагова и интимнијих веза између Македоније и Бугарске.“

Сва ова Цвијићева оштроумна излагања су у основи тачна. Историско-друштвени услови концем XIX и почетком XX века нису дозволили Македонцима у земљи матици да се развију у посебну македонску националност. Зато није грех што их Цвијић назива македонским Словенима. Пропуст је учињен само у територијалном опсегу те етнографске масе македонских Словена, који су по Цвијићу неправедно подељени тако да северни вардарски предели чине са Моравском Србијом једну етничку целину, коју Цвијић назива „моравско-вардарским Србима“. Ова неметодска и нетачна поставка није доликовала генијалном Цвијићу, географу светског гласа, било да ју је свесно или несвесно поставио, и он за ту своју грешку сноси часну одговорност пред научном истином, чији је култ Цвијићу увек био пред очима.

Као што је добро познато, царистичка Русија је по Санстефанском уговору створила т.зв. Санстефанску Бугарску, којом приликом је цела Македонија припадла Бугарској. О томе је своједобно Цвијић оштроумно расуђивао: „Тај уговор је учинио дубок утисак на македонске Словене, који су у њему видели вољу цара и свете Русије да они постану Бугарима“. Надаље, у великој и неуморној националној борби и глажењу између Срба и Бугара око Македоније било је извесних Македонаца

опредељених на једној или другој страни, који су изигравали лажни македонски патриотизам, по чemu Цвијић оштро шиба, као неискреној, несолидној, рекламициској, па чак и нико заинтересованој ствари патриотизма.

Бугари. — Напоредо са изнетим етничким особинама поједињих јужнословенских народа, Цвијић је у својим научним списима посветио извесну пажњу постанку, развоју и главним етнопсихичким особинама бугарског народа. Но, та његова разлагања, нажалост, не одишу духом истинолубивости и оштроумља великог научника, каквога познајемо скоро на сваком пољу географске, етнографске и социолошке науке, већ су обилато прожета националном великосрпском тесногрудошћу, са кога су аспекта једино и обухваћена, што не иде у прилог великому научном генију славнога географа, већ баца тамну мрљу на његов свуда истином озарени научни видокруг.

Грци. — Они обитавају у егејским и пиндским областима. Одликују се евразиским особинама, које су, истиче Цвијић, у етнографском и историском погледу у вези са малоазиским егејским земљама. На овоме тлу Грци живе још од најстаријих времена, на њему су и до данас остали, мада је њихов етнички састав касније преиначен. Грци или Јелини су мешовитијег порекла но ма који други балкански народ. У Јелине или Грке, током дуготрајног историског развоја, претопило се многобројно јужнословенско становништво. Исто тако Грци су апсорбовали велике масе трачко-илирског становништва у Епиру, Македонији и Тракији. Једно време у средњовековно феудално доба у Тесалији и Етолији је главну масу чинило аромунско становништво, ко-

је је у току потоњих векова јелинизирано. Напослетку, од особитог је значаја процес јелинанизирања досељених Арбанаса на Пелопонезу, у Јелади и Епиру, као и на Тоскама у Јужној Арбанији. Према изнетоме, Грци су формирани као народ од етничког амалгама поменутих народа, где је спојено много страних елемената, али у коме преовлађује грчки језик и главне црте хеленске психологије, где се нарочито истичу естетска осећања наслеђена делимице од стarih Јелина. Овом претапању и етничкој асимилацији умногоме су допринели утицај географске средине и грчко-егејски начин живота.

Арбанаси. — Као што је у науци познато — наводи Цвијић — Арбанаси су потомци старих Илира, донекле поромањених за време римске владавине, затим измешаних са Словенима, нарочито у току Средњег века. Иако заузимају епирско-арбанашко приморје још од најстаријих времена, Арбанаси се нису посветили морепловству. По планинама своје територије и унутрашњим долинама баве се поглавито сточарством, а у мањој мери земљорадњом. Област њихова распострањења сеже и ван земље матице. Наиме, у току XVII и XVIII века пада нарочито њихова миграциона струја у Косовско-Метохиску Област, Масурицу, Пештер, Јабланицу код Лесковца. Напослетку, године 1737, иселило се из околине Скопља 300 католичких арбанашких породица у сремска села Никинце и Хртковце. Године 1776 доста арбанашких породица из околине Скадра иселило се у близину Задра и то се место од тога времена назива Арбанаси. Обе ове групе су се временом претопиле у јужнословенско становништво.

Аромуни. — Они су по језику део румунског народа, познати су и под именом Македорумуни.

Разликују се следеће групе Аромуна: Црновунци, Власи, Куцовласи, Каравласи, Цинцари, Карагуни, Ђићи и Ђирибари. У раније време њихови остаци који су обитовали у динарским планинама били су познати под именом као Морлаци (Моровласи).

Аромуни су балкански староседеоци. Њих има највише у јужном делу Пинда. Међу Аромунима има правих номадских сточара. Као сталноседеоци, Аромуни се одају разним занимањима, понајвише занатима и трговини. То су Цинцари, који се брзо претапају у Србе, Македонце, Бугаре и Грке.

Турци. — По Цвијићу, велике масе турског сеоског становништва обитавале су углавном у трачко-македонским областима, са европиским особинама, и у понтиској области. Веома су исцрпени у сталним и дуготрајним ратовима у току минулих столећа. „Осим тога војску и вароши су често десетковале разне заразе.“ Напослетку, Цвијић наводи четири велике оазе турског становништва. 1) Источно-бугарску; 2) трачку; 3) вардарску и 4) кајларску. У Македонији између Сереза и Драме било је нешто православних Турака.

Подела земље. — Расправљајући о овој појави на Балканском Полуострву, Цвијић пре свега истиче читлуке и слободне земље. Као што је добро познато, наглашава Цвијић, у Средњем веку земља је припадала владаоцу, цркви и властели. Сличан економски поредак и појачан донекле одржао се и за време Турака, где су се нови феудални господари звали спахије и бегови. Од тога доба, сва земља са селом и сељацима зове се читлук, а сељаци који обделавају беговску земљу зову се чипчије или чифчије, познати у северозападном делу Балканског Полуострва под именом кметови.

Разликују се следеће трупе Аромуна: Црновунци, Власи, Куцовласи, Каравласи, Цинцари, Карагуни, Ђићи и Ђирибари. У раније време њихови остаци који су обитовали у динарским планинама били су познати под именом као Морлаци (Моровласи).

Аромуни су балкански староседеоци. Њих има највише у јужном делу Пинда. Међу Аромунима има правих номадских сточара. Као сталноседеоци, Аромуни се одају разним занимањима, понајвише занатима и трговини. То су Цинцари, који се брзо претапају у Србе, Македонце, Бугаре и Грке.

Турци. — По Цвијићу, велике масе турског сеоског становништва обитавале су углавном у трачко-македонским областима, са европиским особинама, и у понтиској области. Веома су исцрпени у сталним и дуготрајним ратовима у току минулих столећа. „Осим тога војску и вароши су често десетковале разне заразе.“ Напослетку, Цвијић наводи четири велике оазе турског становништва. 1) Источно-бугарску; 2) трачку; 3) вардарску и 4) кајларску. У Македонији између Сереза и Драме било је нешто православних Турака.

Подела земље. — Расправљајући о овој појави на Балканском Полуострву, Цвијић пре свега истиче читлуке и слободне земље. Као што је добро познато, наглашава Цвијић, у Средњем веку земља је припадала владаоцу, цркви и властели. Сличан економски поредак и појачан донекле одржао се и за време Турака, где су се нови феудални господари звали спахије и бегови. Од тога доба, сва земља са селом и сељацима зове се читлук, а сељаци који обделавају беговску земљу зову се чипчије или чифчије, познати у северозападном делу Балканског Полуострва под именом кметови.

готово свих група становништва Балканског Полуострва које станују у планинским пределима. До скора су се њиме бавили поглавито номадски сточари, који махом нису имали сталних села. Номадски сточари имају следећа сточарска крећања: зимске сточарске испаше, кад се стока тера на зимовник у приморје или у жупе извесних котлина и летње сточарске испаше или издиг, кад се стока тера на летњу пашу у травне пределе планинских региона. „Почетком маја 1910 — помиње Цвијић — видео сам их кад су се враћали у планине. На путу између Водена и Пазара срео сам 15—20 стада, у којима је било 50—60.000 оваци. Ово су била цинцарска стада која су се са зимовника у околини Солуна враћала на Пинд, Перистер, Галичицу и друге планине. У појединим стадима је било 1000—3000 брава; пред сваким је ишао ћаја са укусно изрезаним штапом; око њих су трчкарали чобански пси. Уз свако стадо је било и много коња који су носили све покретно богатство сточара. Људи и жене су јахали на коњима и магарцима, а с обе стране самара, у сепетима, била су деца. У први сумрак разапињали су шаторе даље од пута, а овце и коњи су пасли по пољу.“

Начин живота. — Цвијић сасвим умесно истиче да је веома тешко у кратком прегледу изнети све разлике које постоје између начина живота у разним деловима Балканског полуострва. Ово из разлога, што су на ту појаву од великог утицаја разноврсни чиниоци, како географски, тако и друштвено-историски. Па ипак, он даје главне одлике и карактеристике начина живота, по извесним ре-

гионима или областима, као што су приморски крајеви егејских и јадранских предела, да иза тога разлаже о осталим крајевима Балканског Полуострва, описујући углавном исхрану и занимање становништва.

Положај и типови насеља. — Овој појави је Цвијић поклонио знатну пажњу, темељито обрађујући, тако да резултати његових истраживања, нарочито у погледу варошких насеља, остају и данас, након неколико деценија, као извор првога реда. На овоме месту дајемо у кратким потезима главне резултате Цвијићевих истраживања у погледу положаја и типова насеља.

Варошка или градска насеља. — Од особитог утицаја су на положај вароши Балканског Полуострва особине спајања и прожимања. Најстарија варошка насеља Балканског Полуострва налазе се, као што је добро познато, дуж егејског, јадранског и црногорског приморја. У унутрашњости земље главне вароши су махом римског или византиског порекла, а неке од њих су са старијим основама или као праисториске, или су пак илирске, трачке или келтске. Многе су вароши подигнуте на раскрсницама и поред најважнијих уздужних и попречних путева, као и поред већих река, почев од градова Љубљане и Загреба до Рущчука, Черне Воде и Галца на доњем Дунаву с једне и Скопља и Велеса до Солуна с друге стране. Од почетка XIX века са економским и културним напретком земље и порастом производних снага, у вези са ослобођењем балканских земаља од турског феудалног ропства, настају бројне нове варошице и вароши, широм Балканског Полуострва.

Разлажући о типовима вароши, Цвијић напомиње да је ова појава у уској вези са културним појасима Балканског Полуострва. У свему Цвијић разликује следеће типове варошких насеља:

1. Медитеранско-далматински варијетет. — Овом варијетету припадају варошка насеља у Јадранском Приморју од Трста до Бара у Црној Гори. Ту и тамо овај је варијетет продро и у унутрашњост, до Постојне у Крањској, до Ливна у Босни и до Мостара у Херцеговини. Вароши овога варијетета у матичној области обично се налазе на обалама малих драга. То су већином врло старе вароши, неке су од њих основали Јелини, а неке стари Римљани. Спомљни изглед им је медитерански; живот у њима је мешавина западне цивилизације и патријархалног режима.

2. Арбанашки варијетет. — То су вароши Арбанашког Приморја и подримске Арбаније, где се нарочито истичу Скадар, Драч, Валона и Љеш, који има више одлике турско-источњачког типа.

3. Грчко-егејски варијетет. — Овај варијетет није једноставан, али му грчко-левантиски начин живота даје грчко обележје.

4. Турско-византиски или прави балкански тип. — Карактерише се, истиче Цвијић, добро познатим одликама: „гомила дућана и кућа дуж кратких, вијугавих и мањом прљавих улица. Веће вароши имају безистане и велике базаре. Јако збијени дућани су мањом од дрвене грађе а затварају се дрвеним ћепенцима; кад се ћепенци отворе, у дућанима се све види и сва је роба изложена.“ Карактеристичан је за ове вароши онај седећиви

начин рада и очекивање муштерије на ћепенцима и око мангала. У већим варошким насељима чаршија је подељена на делове разних заната. Куће за станововање су махом изван чаршије и ограђене су зидовима, тако да је сасвим немогуће видети двориште неке куће.

5. Варијетети патријархалног режима. — У ову групу спадају, каже Цвијић, она варошка насеља, која су у блиској историској прошлости од села претворена у вароши, или су то старе вароши у којима је трговачко и занатлијско становништво појачано патријархалним. То је нов или подмлађен тип варошких насеља, која се изразито истичу у Моравској Србији и Бугарској.

На концу, према Цвијићевим речима, мешовитог су типа већина вароши у Босни и Херцеговини, као и неке вароши старе Рашке. Турско-источњачки утицаји преовлађују у варошима где живи муслиманско становништво. Чаршија ових вароши је слична византиско-турском „са вијугавим улицама, ћорсокацима, ћепенцима“; оне су китњастије од вароши турско-источњачког типа. И вароши Новопазарског Санџака припадају мешовитом типу, где се осећа знатан утицај шумадиског вароши.

Сеоска насеља. — У погледу сеоских насеља на Балканском Полуострву Цвијић има своју оригиналну концепцију. Следујући његова темељито проучена разлагања о овој појави, дајемо на овом месту следећи осврт. У погледу положаја села, Цвијић сва сеоска насеља дели у две велике групе: 1) села на висинама, која се обично налазе до висине око 1600 м. Села овога положаја има у свим висинским пределима Балканског Полуострва, као што су Косовско-Метохиска Област, Санџак, Шумадија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Крањ-

ска, област Река у Македонији, високи предели Арбаније, Епир у Грчкој, у висинским регионима Балкана и Родопа. Џвијић претпоставља да су села високих положаја заснована у крчевинама. Села на површима и по странама долина углавном се налазе у пределима са патријархалним режимом, где преовлађује сточарски начин живота. 2) Села друге групе су збијена и налазе се по долинама, јаругама, по дну котлина и равницама. Она заузимају мали простор. Њиве се налазе изван села. Област распрострањења села овог положаја углавном су предели доњо-дунавске плоче, маричког слива, Тимочког басена, Тракије, котлине централне области Балканског Полуострва, као већина села у Тесалији, Источној Грчкој и карсним пределима.

Посебну групу чине села на морфолошким границама, где се понајпре истичу сеоска насеља заснована на граници стена разне отпорне моћи; затим сеоска насеља настала уз старе језерске обале и на језерским површима; затим сеоска насеља подигнута на флувијалним прегибима и благим странама, и сеоска насеља у присојама са уселинама. Надаље истиче села на терасама и плавинама, тде даје карактеристику села ове групе, наглашавајући да су флувијалне и флувиоглацијалне терасе, покривене глином од распадања, врло повољне за насељавање. Села и катуни на моренима и другим глатијалним облицима чине посебан варијетет сеоских насеља по положају. У долинама стarih ледника, које обично имају облике валова, посејане су ту и тамо на Балканском Полуострву куће које припадају селима разбијеног типа и катунима, којих има и по раменима валова. Иначе, катуни се понајвише налазе „око стадијалних морена и у цирковима који су заклоњени од ветрова,

као и на циркусним терасама.“ Села у карским улегнућима налазе се у карским пољима, увалама и вртачама, али насеља никад нису по дну ових утолеглица, које служе за пољопривредну делатност, а које су исто тако изложене честим зимским поплавама. Ова су села постављена углавном по ободу карских депресија, а понегде их има и по странама хумова.

Расправљајући најпре о појму села на Балканском полуострву са извесним наговештајима права и дужности сеоских насеља у ближој и даљој историској прошлости, Цвијић дели сеоска насеља на две групе: 1) села разбијеног и 2) села збијеног типа.

1. Села разбијеног типа. — Овај се тип карактерише разбијеношћу сеоских кућа, које су кашто растурене без икаквог реда. Села овог типа су распрострањена поглавито у области динарске система, али их местимично има и у пределима Централног Балкана, у Средњој Гори и у једном делу Родопа. Међу селима разбијеног типа Цвијић разликује следеће типове: а) старовлашки тип, — који се простире од Ужица, преко Босне и Херцеговине до Крањске. У овом типу има неколико варијетета, те према томе он није једноставан. Углавном, Цвијић истиче две врсте, шумадиску и мачванску. У старини цела Шумадија је припадала старовлашком типу. Али нарастањем насеља створила се шумадиска врста, чија су села велика, а ту и тамо то су и друмска села. Има и шумадиских села са разређеним кућама. У неким селима шумадиске врсте збијају се и сашпоравају куће око школе, општинске суднице или цркве и тај је процес нарочито убрзан ако кроз село води важнији пут. Посебну врсту старовлашког типа чине ма-

чванска и јасеничка села. Ово су уствари друмска села која се распостиру у Мачви, Колубари, Сmedеревској Јасеници, доњој Морави и око Саве и Дунава. Код ове врсте село углавном има крастаст облик. б) Карсни тип, — раније је то био разбијен тип, а сада су то по правилу збијена села. Ово су обично врло мала села и налазе се по увалама. в) Ибарски или цематски тип, — заузима велике просторије. Увек се налази на више брда или брежуљака. Дели се на цемате од којих сваки по правилу заузима једно брдо. Уствари то су куће једнога, ређе два реда. Овај је тип посве зависан од рељефа, више но и један други.

2. Села збијеног типа. — Села овог типа су веома збијена. Куће су понетде збијеније него у варошима. Ова села поглавито расту споља, до метањем нових кућа, агломерацијом. Обично су подигнута у равницама, долинама, јаругама, на речним терасама и плавинама, а сасвим су ретка у странама долина и на планинама. Међу збијеним селима Цвијић разликује следеће типове: а) Тимочки тип, — који се простире од Дунава до Велепашке Клисуре. Села овог типа углавном имају округласте и овалне, кашто неправилне облике. Куће су збијене и постављене без реда. б) Читлучки тип, — настао је под утицајем феудалног режима и његове пољопривредне специфичности. Села овог типа има широм Балканског Полуострва, а постоји неколико врста. в) Збијена села медитеранског типа, — којих има три врсте: грчко-медитеранских, далматинско-медитеранских и каштелских. Ово су често највећа села на Балканском Полуострву. У онима на Југу Полуострва осећа се нарочито утицај византиске цивилизације, како у типу куће тако и у покућству. г) Турско-источњачки тип села, — сли-

чан је варошима турско-источњачког типа. Највише је овај тип заступљен тамо где је по селима обитавало турско становништво. д) Села мешовите врсте, — настала су мешавином између чифлачких села и села тимочког или мачванског типа.

Узроци типова села су веома разноврсни на Балканском Полуострву. Несумњиво, каже Цвијић, да су на првом месту географске прилике утицале на положај и тип напред истакнутих сеоских насеља. А напоредо са тим, истиче се и патријархални начин живота, односно друштвено-историски чиниоци и збивања са чим стоје у вези и културни појаси.

Типови кућа. — Пре свега треба истаћи да је Цвијић опсежно расправљао о кући код балканских народа, наглашавајући притом, да је кућа у „хармонији са саставом, изгледом и вегетацијском одећом предела.“ Да би документовао и илустровао своја темељита излагања о кући на Балканском Полуострву, Цвијић свеобухватно расправља о појму куће и њеним примитивним облицима, описујући сибаре, бусаче, дубирог и кулачу; а затим разлажући о брвнарама, земуницама или бурделијима, и на концу о пећинама као људским стаништима. После тога Цвијић расправља о брвнари шумовите динарске области, износећи њене одлике и карактеристике, описујући исцрпно развитак брвнаре у хоризонталном и вертикалном правцу, са посебним освртом на алипски утицај, како на динарску брвнару, тако и на остale типове кућа у северозападним крајевима Балканског Полуострва. Напоредо са тим, Цвијић је поклонио знатну пажњу и расправљању о каменој кући Јадранског Приморја и предела голог карста, износећи њене

главне одлике и карактеристике и њено географско распострањење. Уз камену кућу Цвијић наводи посебне варијанте, а то су дупла и тројна приземљуша, које спадају међу веома интересантна људска станишта. Затим он разлаже о двоспратним каменим кућама, а надаље описује куће од ћерпича и плетери у моравско-вардарској области, где наводи као посебну карактеристику скопског варијетета девојачке кућарице, које воде порекло из праисторских времена. Посебно је учињен осврт на македонску кућу са „пондилима“ и сеоску кућу из охридског краја и Дримкола; горњовардарску двоспратну кућу и њене варијетете и на концу описује појате Источне Србије. Затим, у кратким потезима осврнуо се Цвијић и на нови тип куће на Балканском Полуострву, који стоји у вези с порастом производних снага и напретком културе и цивилизације у земљама Балканског Полуострва, помињући и поједине групе мајстора градитеља и њихову завичајност, при чему је пропустио да спомене дружине средачких и пусторечких неимара.

Након свега, Цвијић је учинио општи осврт на зграде и стаје које тесно стоје у вези са кућом уопште, где пре свега помиње вајате, а потом наводи млекаре и њихову функцију; собрашице и чардачиће; пушнице или сушнице (мишане, ошифане), кошеве и амбаре; чардаке; пивнице; клашице; плевње; кућере и стаје. Усто, учинио је Цвијић посебан осврт на чифчиску кућу, турско-источњачку кућу и кулу, и грчко-егејску зидану кућу.

Етнопсихичке особине Јужних Словена. — У светској науци нема бољих етнопсихичких истра-

живљања, него што су то умна испитивања Јована Цвијића о етнопсихичким особинама Јужних Словена. Етнопсихичка истраживања познате Вунтове школе, његових претеча и следбеника, кипте идеалистичким надомештањима, детерминизмом и метафизичким поставкама. Цвијићев метод рада на овоме пољу и резултати тих проучавања донели су резултате капиталне вредности. У главним потезима речено, ево резултата етнопсихичких истраживања Јована Цвијића о Јужним Словенима.

Пре свега, као што је оштроумни Цвијић истакао: „За истраживања ове врсте потребно је дубоко познавање народа и његових етничких група. Због тога ћу дати само класификацију Јужних Словена. Од свих етничких група на Балканском Полуострву о којима смо се досада бавили, Јужне Словене најбоље познајем. Од 1887 до 1915 год. свакога лета сам обилазио њихове земље; проучавао сам их; упознао сам сељаке и интелигенцију; живео сам међу њима; пратио њихов друштвени живот“. Ипак је овај проблем изузетно тежак, чак се чини несавладљив. „Зар туђа душа није често за нас потпуна загонетка? Зар није човек за човека једна од тајни у коју се може најтеже прорећи?“

Цвијић разликује следеће главне етнопсихичке типове међу Јужним Словенима:

Динарски тип. — Овај тип заузима целу динарску област и суседне земље по којима се рас простро миграцијама. Он преовлађује у Моравској Србији, којој је дао значај и где још отсудно утиче на њен развитак. Динарски су досељеници ушли у старо косовско-метохиско становништво не мењајући његове етнопсихичке особине, али су на њега jako утицали. Како ово становништво има особина

и централног и динарског типа, тешко му је одредити место. Најзад се Словенци у области карста, које је Цвијић уврстио у динарски тип, у извесном погледу разликују од осталог динарског становништва, поглавито због вековних веза које су имали са цивилизацијом Средње Европе. Они су добили специфичне особине по којима се приближавају панонском етнопсихичком типу. Напослетку, Срби чине, по Цвијићу, три четвртине овога типа.

Према Цвијићевим проучавањима, динарски су људи живог духа и танане интелигенције. Обдарени живом и разноврсном осећајношћу они се често поводе за својом маштом, која је врло жива и богата, као и за првим импулсом одушевљења и срца. Цвијић сматра да се Динарци у својим акцијама обично инспиришу побудама моралне и духовне врсте, а да материјални интереси код њих имају само улогу другога реда. Да би се изазвала чајвећа сума њихове снаге, како Цвијић каже, треба дирнути у њихову осећајност, у њихов индивидуални и национални понос, треба истаћи питање части, или идеал правде и слободе. „То су главни узроци страсти који покрећу динарске људе као и узроци сукоба који се међу њима јављају; отуда произилази срећан или несрећан ток њихова живота, много више него што потиче од себичности или од лакомости. Са овим се инспирацијама мешију расни инстинкт, инстинкт за животом и за развијањем, инстинкт да се извођује своје место у свету, и да се да своја пуна мера, инстинкт чија је снага огромна. Динарски човек не верује да има тешкоћа које не би могао савладати. Његова је вера непомућена, поуздана безграницно“.

Цвијић умно разлаже о томе да су се етнопсихички типови код Јужних Словена формирали под

утицајем разноврсних природних, економских и историско-друштвених чинилаца. За динарски етнографски тип наводи следеће утицаје: Утицај земљишта и природе. — Динарски људи су интимно везани за природу и земљиште свога краја. Проценат сељака је већи но у ма којој другој јужнословенској групи. Највећи део динарског становништва, dakле, живи у сталном додиру са земљиштем и природом, са стварношћу живота. Оно је навикнуто, каже Цвијић, на оне природне недаће које долазе од непогода, рђавих жетви и сточних болести. „Због тога су му нерви здрави, зато је спокојније и боље подноси удесе судбине“. Према Цвијићевим речима, у овоме се типу осећајака веза с природом и с прецима. Ни у једној другој зони нису људи тако блиски природи и срасли с природом као овде. Ово није народ „сит живота“, већ млад, свеже крви, изоштрених чула за природне појаве. Особито су развијени вид, слух, чуло мириза и смисао за оријентисање: нађу се ноћу у великим шумама и тада осећају шум и шапат природе, а од клопотања извора и шуштања лишћа до подземних звукова и трепета, све то у њима изазива музiku од осећања и жеља. Ови се утицаји, каже Цвијић, нарочито примећују на женама. На народно осећање и на народну машту утичу високе и простране планине, са дубодолинама и вододеринама, даље осамљени и кршни кречњачки врхови разних облика. Од великог су утицаја на народну фантазију карсне реке, којих нестаје у понорима да се после неколико километара опет појаве из пећина; затим суве, простране и разгранате пећине, бездане и сурдунице, интермитентни извори које зову потајницама итд. Затим, на динарске људе јако утичу старе велике шуме

и поједина дрвета или групе дрвета која се дижу на брежуљцима са хумки и међу рушевинама, нарочито групе старих храстова; жмарци подилазе и стрепи се од стариња и рушевина, од старих градова, кула и цркава. О свим тим природним и историским предметима, наводи Цвијић, динарски човек има, поред осталих, тајanstvenih, кашто мрачних прича, још чешће ведре приче из народне или локалне прошлости. „Оне се дубоко урежу у душу упечатљивијих и даровитијих. Од оних природних и исторских предмета стрепи се или им се Динарци поверавају. Они су симбол места и окoline и јако формирајући утичу на најтананије црте народне душе“.

Друштвена и економска организација. — По речима Цвијићевим динарско становништво живи поглавито у селима разбијеног типа са растуреним кућама. Сродничка задруга била је најкарактеристичнија одлика друштвене организације динарских области. У неким пределима постоје и племена, која се деле на братства, колена или трбухе. У сродничким задругама живи у заједници више потомака који воде порекло од истог претка. Удружују се и споразумно бирају за старапину једног члана из задруге, који се одликује моралним и интелектуалним способностима, наводи Цвијић, често најстаријег по годинама. Надаље, наглашава Цвијић, у динарским земљама племе је било ратничка заједница, док је сродничка задруга увек била заједница створена за мир, породична установа и економска група. Изгледа, по Цвијићевим речима, да сродничка задруга представља на патријархалном ступњу, на коме се људи баве земљорадњом и екстензивним сточарством, економску организацију која је најбоље прилагођена при-

ликама. У својим дугогодишњим изучавањима ове установе Цвијић долази до закључка да сродничка задруга није била примитивна организација, већ да је то патријархални облик који је имао свој развитак. Сваки члан сродничке задруге познавао је обичајно право, право по коме се знало шта треба а шта не треба чинити. Тачно је било одређено за свакога од њих, на који се начин има мислити и делати. Врло је вероватно, наводи Цвијић, да су сродничке задруге биле главни центри у којима су стваране народне песме и фолклор уопште. Мада је све што има сродничка задруга било заједничко добро свих чланова, колективна својина, помиње Цвијић, ипак она није тип економског комунизма. Када се сродничка задруга исувише на множи, дели се и сваки њен члан зна шта му припада као лична својина. Узајамна наклоност и међусобно економско помагање су појаве карактеристичне за режим сродничких задруга. Осећајност и симпатије јављају се такође као појаве које прате сродничку задругу.

Особито поштовање предака и обичај крсне славе. — Нигде толико не знају за своје претке, истиче Цвијић, каткад до двадесет колена, као у Црној Гори, нигде их толико не воле, не поштују и не мисле о њима, као у патријархалним пределима ове земље. Више но код осталих Јужних Словена овде су очувана стара презимена, па чак и надимци кроз поколења, кашто кроз векове. Напослетку, са особитим пијететом се прославља и поштује крсна слава, а самим тим и култ предака.

Национална свест и национална задаћа. — Млаки, непотпуни и опортунистички начини не доликују поносном народу динарских

крајева, нарочито у пределима Црне Горе и Херцеговине. Са дубоком је захвалношћу црногорско-херцеговачки народ примао помоћ коју је Русија чинила с времена на време, али није допуштао да ослобођење његове браће дође са стране. У одлучним тренуцима није било савијања, није било попуштања, није било средњег пута. Народно је „Да гинемо и крв проливамо, Да јуначки аманет чувамо, Дивно име и свету слободу“.

Војничке врлине. — Војничке врлине динарских људи сличковито су се очувале и развиле, наводи Цвијић, на највишем ступњу код становништва Србије и Црне Горе.

Енергичност и импулзивност. — Људи динарског типа су по правилу живог темпера-мента. Веома су импулзивни и енергични.

Динарска туга, историска туга. — Ова особина, наводи Цвијић, прати динарске Србе попут њихове жалосне и тужне историје за време дуге турске владавине на Балканском Полуострву. Кад ту своју историју саопштава народни гуслар, слушаоци су дирнути у најосетљивије жице, готово ужаснути. Посматрајући једну такву сцену у околини Невесиња у Херцеговини, Цвијић каже на једноме месту: „Добио сам утисак да ове динарске Србе не може савладати никаква земаљска сила“. Па на крају истиче: „Људи, па чак и жене, са цртама које одају племениту тугу, који изгледају савладани тугом, могу одједном постати бесни као лавови“. Затим, према Цвијићевим речима, код динарских људи се ту и тамо јавља и мистична логика.

Интелектуалне способности. — Динарски су људи, по Цвијићу, веома обдарени живом маштотом. Уз њу иде песничко и уметничко осећање. Њихове се песме сматрају као најбоље словенске народне песме. Неке од српских народних приповедака Лескин сматра, каже Цвијић, најлепшим које у књижевности постоје. Због народних песама, истиче Цвијић, Мицкијевић сматра Србе за песнике словенскога света. „Велику даровитост и простране концепције показали су динарски самоуци: Караборђе, Милош, Вук Каракић, Његош“ и поред других „Рачки, Копитар, Мажуранић, Миклошић, Прешерн“.

И по моралним и по интелектуалним особинама људи динарског типа су, сматра Цвијић, способни за високу културу.

Шумадиски варијетет. — Шумадиски варијетет, истиче Цвијић, као огранак динарског етнопсихичког типа, заузима скоро целу Моравску Србију и обухвата више становништва, него иједан други динарски варијетет. Овај варијетет образују старо становништво ових области и различне досељене етничке групе.

Током деценија, почев од XIX века, извршена је знатна промена географске средине у Шумадији. Најпре су се лугови и шуме све више крчили и они данас покривају око петину Шумадије. Затим су ишчезле многе баруштине, које су биле по долинским равнима, нарочито у густим луговима. Површине за обрађивање постале су пространије за седам или осам пута. Села која су раније била нарочито по брежуљкастом земљишту и у планинама спуштала су се све више у долинске равни и постала су већа. Становништво је променило зани-

мање и обрнуло се земљорадњи. Шљиваци су почели покривати све већу површину. Појавило се модерно виноградарство. Неки делови ниске Шумадије постали су прави вртови. Свиње, које су се пре множиле у храстовим шумама, сада се гаје кукурузом у оборима. Најбоље расе говеди распостреле су се по целој земљи као и нове расе постале укрштањем домаће расе са најбољим алпским расама. Путева је све више и боље се одржавају, а стари начин караванског саобраћаја скоро је сасвим ишчезао. Мало-помало, у овој области се јавља изједначавање становништва и преображај друштвене средине и друштвене структуре. Надаље, наглашава Цвијић, Шумадинци јако пазе на образ, част, понос и то по правилу са цртама озбиљности и достојанствености. То се показује у начину како сусрећу друге људе, како се појављују као кућне и народне старешине, како излазе на збор и сабор, како примају зле и добре догађаје. Ретка је код њих она претерана и сујетна осетљивост на част и понос као код већине осталих Динараца балканскога етнопсихичкога типа. Они због уздржаног поноса и достојанствености могу да ојчите и отрпе мање увреде, и неће се загрејати и запалити за сваку ситницу, која се поноса тиче. Али, ако се осећају дубље увређени, или им је учињена неправда, махом не протестују иза леђа, и не оговарају, већ се испрсе и слободно, каткад дрско у очи тресну. Вековима су они сами судили насиљнику као самозване судије. Кашто се код њих јави доста жестине и наглости, понекад осиноности, штавише и сировости; то су трагови старога хајдучкога менталитета. Затим, помиње Цвијић, Шумадинци су крепки, живчани, врло активни, каткад нервозно-активни и смели. Код њих се осећа велика

живчана и радна енергија. Међу њима има горљивости за посао и има доста жураца, живчаних људи који на нос падају од рада, и кадри су, изгледа, сваки посао савладати. Чамалица скоро нема, а има појединача од велике иницијативе. Осим тога, истиче Цвијић, јунаштво динарскога типа овде је преобрaćено у организован хероизам, чија су славна дела позната из ратова од 1912—1914 год. „Не расплињују се, не исказују олако своја осећања и не говоре много, нарочито не кад осете да је то некорисно и без резултата; ретко је дакле фразерство, готово сасвим ретко. Штавише народне масе могу ћутећки или са мало речи, стрпљиво и по изгледу немарно, извршити тешка, опасна и благородна дела; нарочито се опажа како могу све више ћутећки трпити“. Цвијић сматра да су Шумадинци мање говорљиви не само од људи панонске равнице, који су често исувише говорљиви и љубазни, него и од слаткоречивих Срба и Хрвата динарско-приморске зоне, а много мање говоре од Старовлашана и припадника динарских племена. Многима се ова шумадиска црта чини као немар, непажња, нељубазност; међутим је то, наглашава Цвијић, као и све горње особине, знак мушкости, чврстине, збијене енергије.

Према Цвијићевим речима код нас се много говорило и писало о бистрини као несумњивој особини нашега народа. Та се особина погрешно схватала. Цвијић мисли да се том речи морају обухватити две врсте особина. „Прва је она наша провербијална, која се огледа у брзом схваташњу, у доскакању и прављењу вицева. Та је бистрина мањом знак неискрењиве површиности и лакоће духа, којом се одликују нарочито извесне породице и извесне групе народа у Шумадији и Старом

Влаху. Даље се код нас под бистрином разуме и довијање, вешто изврдавање и уопште неко плитко лукавство, којим се такође поглавито карактеришу извесни крајеви Шумадије и Старог Влаха, и које је сасвим површино, кад се упореди с дубоким лукавством извесних крајева Бугарске. На кратко, држим да је наша „бистрина“ особина нижег реда, коју не треба мешати с напред поменутим правим и плодним особинама духа. Та бистрина је од користи (или штете) у нашем политичком и практичном животу, а прва врста бистрих људи може се у научци често корисно да употреби за мања научна питања“.

Хумор, шала и сатира су борбено оружје духа код Шумадинаца за све оно што им се не допада. Каткад то прелази у праву потсмешљивост и по другљивост. „Тешко онаме који има особине што незгодно штрче или ради што из суве сујете, из тежње за обичном коришћу коју другим чим маскира, или као недоук и природно непозван „попује“ целини. Учиниће га тако смешним да ће се весео смех орити по Србији.“

Након свега изнетог, Цвијић напомиње, да у становништву Шумадије, а нарочито Подриња и ваљевских крајева, има неке врло старе питомине, коју сви познајемо. Има пристојности и благородности, која им је урођена у крви, или пак која води порекло од старе патријархалне културе, у којој се поштовао старији и паметнији, уважавало поштење, високо ценила женска част, волели као најближи добри суседи и други сељаци; било општег саучешћа према бедницима; међу појединцима, породицама и сродничким задругама учвршћивало се пријатељство на појасеве, као дубока благородност за добра дела, која су једни другима

чинили. „Ја сам познавао неке породице у Јадру — напомиње Цвијић — код којих је питомина и душевност била онолика као у сличним руским породицама, које описују руски приповедачи“. Интересантно је, истиче Цвијић, да и оштри планинци, од Црногорских Брда, од Црне Горе и високе Херцеговине, насељивши се у Србији, постају питомији и блажи. Према топографским називима: Вишкупија (више Равња на Сави), Шокачко Поље и Шокачка Махала у Клењу, те по презименима: Шокчићи и Шокчевићи, види се да је у Мачви било доста староседелаца католичке вероисповести.

Као једна веома карактеристична особина шумадинског етнопсихичког варијетета јесте, наглашава Цвијић, демократско осећање, које се овде развило до максимума, заједничко уосталом свим етнопсихичким јужнословенским типовима. Демократска контрола била је у Шумадији често врло енергична, чак и за време ослободилачких ратова. Шумадиски сељаци су најбољи претставници шумадинског карактера и средине. „Уколико им се више приближујемо -- каже Цвијић — утолико их више ценимо“. На концу, помиње Цвијић, Шумадинци показују несумњиво знатне склоности за науку, књижевност и уметност: јасноћу у посматрању, живу машту, полет и одушевљење.

Ерски варијетет. — Под Ерама Цвијић подразумева становништво највиших динарских области у Шумадији и у Доњој Босни. Супротно другом становништву, ово брђанско становништво није било пројектето другим миграционим струјама. Насупрот томе, Ере су се исељавале у разним правцима. Као што је добро познато, све Ере говоре јекавским или ијекавским дијалектом српскохр-

ватског језика. То је дијалект већине народних песама и српског фолклора уопште. До последњих година Ере су се занимале сточарством и киричињањем, преносећи на коњским караванима земаљске производе и робу. Од неког времена Ере се све више баве земљорадњом.

У овом етнопсихичком варијетету Цвијић истиче нарочито старовлашку етнопсихичку групу. Старовлах је, по Цвијићу, живог духа, често изнападачког, у коме има кашто лукавства, које му служи како за задовољство, тако и за корист. „Ера — наглашава Цвијић — може спаси своју кожу и у најтежим приликама. Он се чак уме потешевати својим суседима који су ниже, у долинама, и за које он мисли да су духовно тромији. Ерски се јунаци карактеришу мешавином храбрости, духа и лукавства. Старовласи лако схватају оно што је битно у неком питању, али не улазе увек у појединости и не предвиђају последице“. Најдаровитији се знају удубити у питања и способни су за велика психолошка проматрања. Понекад уз њихово лукавство, истиче Цвијић, иде дубока мудрост. Милош Обреновић, кнез српски, имао је ове особине у највишем ступњу. „Ере необично воле да се школују. То је нешто више него проста жеља за науком, каква се често запажа код младих народа“. Затим, напомиње Цвијић, никде међу Јужним Словенима нема толико самука као међу Ерама. Неписмени су ретки. Што им школа није дала, теже да сами постигну и нарочито се диве ученим људима. Већина српских штампарија из XVI века основана је у ерским областима и старе књиге се код њих осбито цене. На концу, истиче Цвијић, ови су људи врло високог раста, што пада у очи чак и међу динарским

становништвом. Међу њима се лако могу издвојити два типа, који су различних комплексија. Оба типа су мирни, ћутљиви, не узбуђују се лако. Готово нису свесни своје физичке снаге. Узбуђени, напомиње Цвијић, понашају се као природна снага и примају опасност и смрт као обична дела. Они су извршили подвиге првога реда у нашој ближој историској прошлости. То су највећи јунаци. Жуде за херојском славом. Но, никад се не размеђу, и после херојских подвига одају се редовним занимањима.

Босански варијетет. — Становништво босанског етнопсихичког варијетета: Срби православни, католици и мусимани, Хрвати католици и мусимани, насељавају зелену и романтичну Босну, нарочито долине Дрине, Босне и Врбаса. На типове старога становништва овде се чешће наилази него у другим српскохрватским пределима. Врло су многоbrojni досељеници, нарочито они из првих векова турске управе. Најпре су то били досељеници, каже Цвијић, из Шумадије, из предела око Смедерева и Београда; а затим долазе досељеници из Рашке, Херцеговине и Црне Горе. Многи су херцеговачки родови дошли овамо преко Далмације. Босанско-херцеговачки Срби и Хрвати су дали велики број даровитих људи који су се истакли у разним гранама делатности. Херцеговачки трговци, а потом трговци из Тузле, Брчког и Сарајева, долазе у ред најпредузимљивијих међу Јужним Словенима. Једна особина преовлађује у свеколиком бошњачком менталитету. Наиме, врло се чврсто држе онога што сматрају за правично и добро. Због њихове несаломљиве воље сматрају их за врло тврдоглаве. Код њих је мање одушевљења и

мање полета него код Херцеговаца. Национално осећање је увек било живо код њих као и код Херцеговаца. Босански Хрвати би по неким значима били мешавина Хрвата, Срба и саксонских рудара. Они су и данас, наводи Цвијић, понајвише занатлије и рудари. Напоредо са тим, босански Хрвати пореклом из Славоније, који су се насељили по савским равницама, живљи су, воле уживања и обичаји су им веома карактеристични.

Муслимански варијетет. — Муслиманско становништво динарског етнопсихичког типа обитава од Саве кроз Босну, Херцеговину и негдашњи Новопазарски Санџак до Косовске Митровице. Они који су даље од Косовске Митровице дошли су као „мухадири“, поглавито из Босне. Муслимански Динарци насељавају најчешће вароши, ређе села. Махом су потомци босанско-херцеговачког племства, истиче Цвијић, и богомила или патарена, који су примили ислам по турском освојењу Босне и Херцеговине. Већина је примила ислам крајем XV и током XVI века. Османлије које су се по Босни настаниле као чиновници, војници и трговци биле су доста многобројне, а такође и они који су се насељили после претеривања Турака из Угарске. Али, наводи Цвијић, под утицајем средине, и услед мешања женидбама, они су се стопили са динарским муслиманима и потпуно су заборавили свој језик. Надаље, динарски муслимани спадају уопште у најстарије словенско становништво ових области.

У средњовековно феудално доба, каже Цвијић, као и у време анексије Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске Монархије, међу муслиманима Босне и Херцеговине било је друштвених

разлика и етничких група. Наиме, једну друштвену класу чинили су бегови, старо племство појачано онима који су се одликовали у ратовима и којима је султан дао племићке титуле. Другу групу су чинили слободни сељаци, а трећу мусимански „кметови“. То су били мусимани, који нису имали своје земље већ су обрађивали беговску земљу, исто онако као и хришћански кметови.

Сви мусимани су, дакле, Динарци, чије су особине измењене под утицајем Корана и ислама, под утицајем менталитета друштвеног реда који је господарио, и под утицајем источњачке културе. Ту и тамо, има код њих сачуваних трагова двоверства, као преисламских остатака. Ево неколико општих карактеристика босанских мусимана. Познато је, истиче Цвијић, да су „Бошњаци“ сматрали себе за најбоље мусимане. Наиме, они су сматрали да су бољи мусимани од Османлија, бољи од паша и од везира; често су уображавали да су бољи мусимани и од самога султана, њихова калифе, наследника Мухамедова. За време буне 1831 год., помиње Цвијић, мусимански „побуњеници су натерали травничког везира да скине своју нову униформу a la franca и, као да је повредио Мухамедову веру, нагнали су га да се по мусиманским прописима опере, да би се очистио од хришћанског „ђаурског“ духа. Огорчени на „ђаур-султана“, хришћанског султана, они су се са многобројном војском кренули на Цариград, да би својим очима видели да ли је султан прави мусиман; хтели су, како су говорили, да виде да ли је тај султан обрезан по прописима Корана“. Босански мусимани су усвојили као неспорне, савршене истине, сва обећања исламске вере: рај или „џенет“ са његовим хуријама и са његовим

рекама меда и млека. „Али је несумњиво — наводи Цвијић — да ниједно мусимански учење није оставило дубљи утисак на динарске мусимане од вере у судбину „к'смет“, по којој су све људске радње и догађаји у животу напред богом одређени“.

Напослетку, наводи Цвијић, у области између Саве и Косова, има доста предузимљивих мусиманских трговаца, који су марљивошћу кашто достигли православне Србе, најпредузимљивији живаль ове области. Исто тако, међу мусиманским сељацима има радљивих и предузимљивих. По динарским мусиманским варошима, истиче Цвијић, има највише пуке сиротиње, која махом проси, и која се задовољава невероватно малим животним потребама. Описујући сликовито и детаљно мусиманске сељаке динарских области, Цвијић између осталог помиње: „госта би на длану носио; крви би му уточио“. Нема ствари, изгледа, коју госту и пријатељу неће обећати, често очевидно и оно што неће моћи извршити. .. Имају особите наклоности према свему што је тајанствено и према легендама и веома јаку тежњу да све конструишу фантазијом, и прилике и догађаје“. Затим Цвијић помиње да нема невероватног гласа у који они неће поверијати и ширити га, да нема невероватне мисли коју они неће усвојити ако им годи, и у томе су уверењу упорни. Динарске особине: доброта, правда и потреба да се ради у правцу хуманости људске, код њих су кашто развијене до крајњих граница. Сажаљиви су према слабима, несрћнима и болеснима.

Ми смо ту и тамо у овом раду истакли извесне пропусте у постављању и тумачењу неких антропогеографско-етнографских појава од стране умнога

Цвијића. У питању мусиманског варијетета, он је такође учинио знатан пропуст, што је било неопходно исправити, те смо ми приликом приказа овог етнопсихичког варијетета у излагању то учили. Реч је о Цвијићевом третирању босанских мусимана као Срба и затим његовом третирању босанских католика као безимене етнографске скупине. Ми смо та два пропуста исправили тако што смо босанске мусимане третирали према њиховој националној опредељивости, а католике смо означили као Хрвате, што они уистини и јесу. На крају треба истаћи да овај Цвијићев пропуст одише великорском настројеношћу ондашње српске грађанске класе, под чији је утицај Цвијић очигледно потпао.

Личка група. — Личани обитавају, истиче Цвијић, у залеђу Кварнерског Канала, између планина Велебита на западу и Капеле и Пљешевице на истоку, у југозападном делу Хрватске. Ово је кришна целина, ограђена и са истока и са запада планинама Велебитом и Капелом. То је област у којој се тешко живи и од чијег земљишта треба уз велике напоре отимати мршаве плодове. У овој се средини развио чврст, готово челичан свет, који може подносити оскудицу и невоље слично Црногорцима. Али је ово народ који се крај свих невољајако умножава, и пошто тај прираштај не може живети од личке земље, непрекидно се исељава у панонске пределе, у Босну, у Србију, а концем XIX и почетком XX века нарочито у Америку.

Међу данашњим личким становништвом, наводи Цвијић, има мало старијанаца од пре XVI века, и то поглавито међу католицима чакавског дијалекта. Огромну већину чине досељеници из Босне

и Херцеговине. Многи се од ових последњих називају Буњевцима. Има ту и потомака сењских ускока.

„Душа у Личана је сплет динарских особина — наводи Цвијић. Широки народни слојеви код Личана су сачували динарске особине: врло развијено саучешће, осећајност и благородност“. Надаље, наглашава Цвијић, они се одликују чедношћу и срамежљивошћу. Међу Личанима се рано развила хајдучка епопеја, која је трајала око три века, а која је оставила у њиховом менталитету јаке трагове. То је позната динарска хајдучија у којој поред сировога, осветничкога и плаховитога има исто тако и много душевности. За њих је дата реч, чак и непријатељима, била светиња. Волели су двобоје и нису се плашили часне смрти. Хајдуци личких крајева су били заштита противу турских и домаћих пакосника. Највише их је ишло у хајдуке због неправде и из разјарене мржње. Напослетку, помиње Цвијић, неколико најенергичнијих родољуба међу Србима и Хрватима, родом су из Лике. „Међу Личанима исељеним у Америку видно се истакао Никола Тесла, научник велике вредности“. Има, најзад — каже Цвијић — у души Личана нечег затвореног, неповерљивог, упорности и крутости. По овим су цртама слични Црногорцима, али само са још више опорости.

Јадрански варијетет. — Овоме етнопсихичком варијетету припада становништво Боке Которске, Скадарске Крајине, цела Далмација, Хрватско Приморје, област Тршћанског Карста, Крањска, Истра и Јадранска Острва. Становници ових земаља су Динарци староседеоци или досељеници са истока. У јадранском етнопсихичком варијетету јављају се

неке особине и неке подобности, које су друкчије него код осталих динарских варијетета. Ово је становништво једно од најснажнијих и најактивнијих група међу Западним и Јужним Словенима. Пре свега, ваља нам поменути, да је Јадранско Приморје, каже Цвијић, једно од најздравијих средоземних области. Земља је пуна светлости и сунца. Старо романско становништво, и поромањени Илири, сматра Цвијић, једва да су оставили нешто мало трагова у данашњем становништву. У току дуготрајног историског развоја романски становништво се претопило у Јужне Словене или је сасвим ишчезло. С друге стране су се поромањени Илири по селима пред јужнословенском најездом повукли у планине и постали сточари.

У Средњем веку су, наглашава Цвијић, као што је познато, разне области јадранског варијетета биле саставни део хрватске краљевине и српских краљевина. Затим су делимично биле под угарском влашћу од које, наводи Цвијић, није остало никаквих етничких трагова. Најглавније су се етничке промене у овој области десиле, по Цвијићевим речима, у раздобљу 1459—1499 и 1526 год., када су јужнословенске земље потпале под турско феудално царство, а Далмацију заузела Венеција, на чију су окупирану територију стоећима придолазили ускоци, из разних јужнословенских предела. Према Цвијићевим дугогодишњим етнопсихичким проучавањима, у овај етнопсихички варијетет спадају ове групе:

Загорска група. — Ту спада динарско становништво које обитава у Загори и припада патријархалном режиму. Иначе, Загорци су јуњачки живахног духа.

Бокељска група. — Они се етнопсихички унеколико разликују од Загораца, а обитавају у Боки Которској. Етнички, Бокељи се умногоме разликују од Црногорца. Поднебље и начин живота створили су од Бокеља, који су у старини сишли са Црногорских Брда, нов локални тип, који се одликује разборитошћу и духовном ведрином, са високо развијеном националном свешћу.

Приморска група. — Ову групу сачињава јадранско приморско становништво, које се развијало столећима у залеђу Загоре. Јадранско је Приморје за време турске владавине било једина област на Балканском Полуострву, наводи Цвијић, која се користила западњачком културом, док су се све друге, за време робовања под Турцима, вратиле патријархалном ступњу или су биле више или мање под турско-источњачким утицајима или под утицајима дегенерисане византиске цивилизације. Становништво Јадранског Приморја је добило нарочито етнопсихичко обележје. Ту су се родили знаменити умови: Которанин Вите, неимар и духовни творац манастира Дечана у Метохији; сликар А. Медулић, најславнији Тицијанов ученик; Р. Бошковић, творац врло значајне теорије о суштини материје, и на крају В. Богишић, познат у Словенству и Западној Европи као чувени правник свога доба.

Према Цвијићевим речима, становништво Јадранског Приморја проводи више времена изван куће и на трговима, покаткад у доколици. Због тога је друштвеније од становништва у залеђу. Углађеност је општа особина становништва ове групе. „Овде су врло осетљиви на племићске титуле и на одликовања. Из ове су групе по који пут излазиле авантуристе великих размера.“ На-

даље, истиче Цвијић, говорећи о преобрађају становништва Јадранског Приморја, да се преобрађај земље не састоји само у преобрађају материјалних тековина, већ много више у новом духу који тежи да поведе борбу противу прилика скученог живота. На крају, оцртавајући особине Дубровчана, Цвијић истиче да је Дубровачка Република трајала дванаест векова, где су се испољиле извесне од најбољих динарских особина. Дубровачка Република је „имала стварнији и значајнији утицај на општи покрет европске цивилизације него државе сто пута насељеније“ — наводи Цвијић по Е. Денису. Као што је познато, Дубровник се првобитно развио као поморска и трговачка сила, а концем XV века је био најбогатији град у Европи.

Панонски етнопсихички тип. — Становништво овог етнопсихичког типа обитава у Панонској Низији, обухватајући и делове Источних Алпа. Овде разликујемо три области различитог рељефа: бататско-бачку равницу, сремско-славонску ниску зараван са планинским оазама и славонске крајеве. У оквиру овог етнопсихичког типа, Цвијић истиче ове варијетете:

Славонски варијетет. — Становништво овог варијетета одликује се експлозивном осећајношћу и добротом, која кашто иде до слабости. „Ове особине народне душе — истиче Цвијић — потсећају на руску душу“. Славонско становништво је вредно и врло одано уживањима. На прелазном је ступњу: тек је изишло из патријархалне културе и није се још потпуно прилагодило савременом животу. Сви су надахнути мишљу да живот треба уживати. „Овај менталитет, који се подудара са руско-словенском нехатношћу, можда је последица лаког

живота у пределу у коме је земља уз мале напоре врло издашна у даровима.“ У новије време штетне навике се напуштају и усваја трезвен начин живота.

Сремско-банатски варијетет. — У овом варијетету има више балканских особина. У овој су се етничкој средини — помиње Цвијић — одржали трагови хајдучког темперамента, његове плаховитости и његова одушевљења. Целокупно становништво се одликује жарким родољубљем. Образовани људи из ових крајева су у масама притецли у помоћ Србији после њеног ослобођења. Ту се истичу, по Цвијићевим речима, Д. Обрадовић, Ђ. Јакшић, Ј. Јовановић-Змај и начелник штаба српске војске 1912—1915 год. војвода Р. Путник. М. Пупин, пореклом из Баната, бивши професор физике на Колумбија Универзитету у Њујорку, био је, каже Цвијић, један од најодличнијих српских родољуба. На крају, наводи Цвијић, да су у време познате Мађарске буне 1848 год., приликом мађарског напада на Сентомаш, српски устаници били најпре узмакли. Тада је један српски свештеник у плаховитости својој отрао у цркву и овако се молио: „Боже! Ако Срби не победе, ти ниси Бог“. Ово лепо илуструје плаховитост осећања сремско-банатског варијетета.

Словеначки или алписки варијетет. — У овом варијетету Цвијић разликује ове групе:

Загребачко-загорска група. — Ова група обухвата становништво срезова: вараждинског, загребачког и крижевачког. У блиској историјској прошлости у њој су се разликовала два слоја: „мужи“ — сељаци и племство, звано „шљивари“.

Од 1853 год. „мужи“ су добили ослобођење, постали су слободни сељаци.

Права словеначка група. — Обитава у Словенији. У њој има знатан број стариначког становништва. Из ове средине су произашли највећи словенски лингвисти прве половине XIX века: Копитар и Миклошић и песник Прешерн. Економски напредак и са њиме национална свест продрли су у скоро све словеначке вароши. Словенци су веома вредни, истиче Цвијић, постојани, снажни и методични. Они имају смисла за организацију. У основи су демократе. „Због свих ових особина, а и због свога географског положаја, они играју врло значајну улогу у данашњој јужнословенској држави, каже Цвијић, и у њој ће бити најјача индустриска и највише западњачка група“.

Централни етнопсихички тип. — Становништво централног етнопсихичког типа, наводи Цвијић, заузима средишни део Балканског Полуострва, Косовско-Метохиску Област, Македонију и околне пределе. „Оно се простире од Косова до вароши Ихтимана, која је на развођу Искра и Марице, затим од Ниша до Солуна“. Према изнетоме, овоме етнопсихичком типу припада део становништва Јужне Србије, Македоније, Шопови Западне Бугарске и Заглавак у Источној Србији. Распрострањење овога етнопсихичког типа, истиче Цвијић, поклапа се већим делом са облашћу Родопске планинске система, која је састављена поглавито од кристаластих шкриљаца, гранита и еруптивних стена, али прелази и на области младих набирања које су састављене од разних стена. С геоморфолошког гледишта, ова се област одликује потолинама, које су растављене планинским масивима, који се простиру

као површи, поређане једна изнад друге. У неким од ових котлина, по Цвијићу, заостала су највећа језера Балканског Полуострва: Охридско, Преспанско, Островско, Дојранско. Врло богата рибама, ова су језера још од најранијих времена пружала становништву обилна средства за живот. Још Тукидид помиње сојеничарска насеља Пеонаца на Дојранском Језеру, које се онда звало Празијас и њихов врло приносан риболов. Шуме и пространи пашњаци на површима били су такође од великог значаја, а близина Јегејског и Јадранског Приморја олакшавала је у овим пределима најзначатнија сточарска кретања на Балканском Полуострву. Надаље, на води Цвијић, подела рељефа на јасно одвојене делове утицала је на врло јаку подвојеност код становништва и допринела је да се развије обласни живот.

Становништво централног етнопсихичког типа пројектето је архаичном словенском свешћу. Код жена овога типа, каже Цвијић, очувала се стара народна ношња, која пада у очи својим везовима и богатим украсима. Човек централног етнопсихичког типа има у себи словенског осећања, мало одређеног, али неоспорног. „Ово је снажан тип, знатне животне снаге, чију су словенску основу мање начели страни утицаји и етничка стапања него код источног или код панонског типа.“ По Цвијићу, код овога типа се запажају још и многобројни остаци старе византиске цивилизације, кадакад као окамењени, измешани са турско-источњачким утицајима и моралним схватањима која су се јавила за време турске владавине. Надаље, напомиње Цвијић, због робовања под Турцима, у овом етнопсихичком типу се развила потиштена и низа класа — раја, чије се етнопсихичке особине све ви-

ше губе код младих нараштаја. Као веома значајну етнопсихичку особину овог типа, Цвијић истиче моралну мимикрију. Уствари, то је утицај сувростi и насиља господара на менталитет овога становништва, као и последице подражавања овим господарима. Послушност и напор робова да се угоди укусу господара били су главни чиниоци овога преобразажаја. Напоредо са тим, код овог становништва се развила морална мимикрија понајвише у неким котлинама, где становници живе у додиру са Шиптарима. Као први знак мимикрије у Косовско-Метохиској Области и у западним пределима Македоније било је примање арбанашкога обела. За овим је дошло усвајање њихових покрета, понашања, обичаја и самог језика. Но, чим Словен постане муслиман, престаје потреба за мимикријом. По варошима запажа се и угледање на господаре, тј. примање турског начина живота. Затим, под утицајем стеге и насиља, код становништва овог етнопсихичког типа развили су се страх и плашљивост.

Реализам је најизразитија особина централног етнопсихичког типа. Кроз цео живот је за человека овога типа главно „радба“. Под тим појмом се подразумева свеобухватно људско делање, рад ма које врсте. Овај се тип, каже Цвијић, одликује присебношћу, уздржљивошћу и опрезношћу. У варошким насељима овога типа Цвијић каже да је наилазио врло често на тихе, пажљиве, солидне људе, који дубоко осећају и запажају. Цвијић сматра да они претстављају природне интелектуалце, највећу вредност овога типа. Људи централног етнопсихичког типа, сматра Цвијић, лако се прилагођавају најразличнијим друштвеним срединама.

Од особитог су интереса за етнопсихички централни тип етничка стапања, која се нарочито запажају између Аромуна и Македонаца. Ту је реч о претапању Аромуна, као старог балканског становништва у македонски етнос, али етнопсихички утицај Аромуна и надаље обилато се запажа код македонског живља.

Запажа се — каже Цвијић — у варошком становништву централног етнопсихичког типа смена осећајности, кроткости и смерности, са сензуалношћу и са бесом од расположења и раздраганости. Са одабраним и топлим речима Цвијић оцртава етнопсихичке особине Македонаца. Тако истиче на једноме месту да су Охриђани питоми, отворени, весели и духовити; још се и до данас одржала хитрина, окретност и трговачки дух Прилепчана. Становништво вароши Ресна на Преспанском Језеру одликује се такође бистрином и предузимљивошћу. Све су ове вароши тим особинама повољно утицале на своју околину.

Напоредо са тим, наводи Цвијић, у централном етнопсихичком типу има области у којима се становништво потпуно или делимице кроз нараштаје бави нарочитим занатима, који изазивају и утврђују извесне етнопсихичке особине. Таква су занимања номадско сточарство, кирицијање и печалбарство.

У овим својим студиозним разматрањима етнопсихичких особина становништва централног типа, Цвијић се повео за својом поставком о македонској националности. Наиме, он погрешно схвата Србима становништво северних предела Вардарске Македоније, које у овој својој поставци назива моравско-вардарским етнопсихичким варијететом, који се простире, по Цвијићу, од Ниша до Гњилана, те до-

лином Вардара од Врутока до Демир Капије. Ми се у овом кратком прегледу Цвијићевих достигнућа на пољу етнопсихологије балканских Словена нисмо држали те поставке, већ смо је коритовали, с једне стране према поставкама савремене стварности и савремене науке, а с друге стране на основу наших дугогодишњих антропогеографских проучавања ових македонских области, које чине посебну етнопсихичку групу, различну од оне из Моравске Србије.

У централном етнопсихичком типу Цвијић разликује следеће варијетете и групе.

Косовско-метохиски варијетет. — Област распространења овог етнопсихичког варијетета јесте Косово и Метохија. Овај се варијетет углавном одликује великим архаичношћу. Као веома карактеристичну одлику косовског становништва Цвијић истиче женску народну ношњу, за коју каже да по богатству и лепоти нема равне. „Она потсећа на ношњу средњевековних српских властелинских жена. У орнаментици се запажају, поред већином геометричких шара, и мотиви који опомињу на старе вештеничке одјежде и који се и сад виде по зидовима старих косовско-метохиских цркава“.

Сиринићко-срдачка група. — У овим малим шарским жупама у косовско-метохиској области има веома мало погодаба за живот. Овде има доста старинског српског становништва. У овим жупама је особито развијено сточарство и печалба.

Група Врањског Поморавља. — Ова етнопсихичка група обитава у пределу од Прешева до Грделичке Клисуре, са Врањем као главним и Бујановцем и Сурдулицом као споредним средишти-

ма. Људи ове групе су врло солидни и брзо отворе своју душу. Код њих има умерене заузетости и запослености, а исто тако стегнутости, уздржљивости, мирноће и присебности.

Група Биначке Мораве. — Становништво ове групе обитава у овим пределима: Горњој Морави, Доњој Морави или Изморнику и Кривој Речи. Готово код свих Мораваца — помиње Цвијић — изузевши оне у Изморнику, има неке утучености, која је последица притиска и насиља којима су били у феудално доба изложени.

Моравски варијетет. — Овај је варијетет разноврсног етничког састава, а простире се од Ниша до Гњилана. Становништво овог варијетета има много сличности са групом Врањског Поморавља. Код њих има велике запослености, уздржљивости, мирноће и присебности. Веома су радни и марљиви.

Западномакедонски варијетет. — Најбољи представник централног етнопсихичког типа, каже Цвијић, јесте становништво Западне Македоније, од планине Јакупице и Бабуне на истоку, до западне обале Охридског Језера и леве обале Црног Дрима. На југ иде до јужнога обода Битољске котлине и до Малки Ниче. Област овога варијетета састављена је од пространих котлина, око којих су високе планине. Западномакедонско становништво је особито верно очувало старе словенске обичаје. Језик и ношња су му врло архаични. Овај је варијетет, углавном, прожет и преиначен утицајем старе балканских цивилизације, понајвише под утицајем Аромуна. Код становништва овога варијетета очувана је стара женска народна ношња и многи архаични обичаји и веровања. У новије време, под утицајем

напретка културе и цивилизације и пораста производних снага, стари обичаји ишчезавају и с њима и последњи остаци старе балканске и турско-источњачке цивилизације.

Полошка група. — Ову групу сачињава становништво Горњег и Доњег Полога, са варошима Гостиваром и Тетовом. Уз старинце Македонце, овде има доста мијачких и дебарских досељеника, и нарочито много Шиптара. Становништво полошке групе углавном је затворено, стегнутог и стиснутог психичког типа. Делимично је код овог становништва заступљено и гостољубље. Ретко кога цене и признају. Непрекидно су одани раду и работљивости. Њих се готово ништа не тиче што није у вези са радом.

Мавровско-реканска група. Ова група такође припада западномакедонском варијетету, а сачињава је становништво мавровског краја, из над Влахинице и становништво Горне Реке, у сливу реке Радике. Мавровци су познати као људи вредни, предузимљиви, са знатним способностима за тековину и штедњу, где су цицијаштво и тврдичлук веома ретки. Сви веома воле свој завичај; они воле планински ваздух и осећају лепе стране пастирског живота. Понајвише су се доскора бавили зидарским занатом, а данас је на тлу њихових насеља познато Мавровско Језеро, вештачки саграђено, које се користи за чувену Мавровску хидроцентралу, тековину данашњег друштвеног поретка социјалистичке Југославије.

Горњореканска група, позната под именом Реканци или Рекалије, углавном православне вероисповести а арбанашког језика, са мавровском групом знатне је етнотихничке сродности. По полу-

жају и типу, њихова су насеља сродна са аромунским. Имају доста ливада и стоке, а сви су становници овога краја од старине печалбари, који су у старије време радо ишли у печалбу у Цариград, а исто тако и у Београд.

Мијачка група. — Ова група обитава у области Мале и Долне Реке. Међутим, морамо по-менути, Цвијић није област њихова распространења најпрецизније уобличио. Мијачка област јако потсећа на аромунска насеља у Пинду. Осим млечних производа, а каткад и њих, све друго купују, почевши од жита па до најобичнијег поврћа. Печалбари ове групе иду по свима балканским земљама, а затим у Африку, Малу Азију, потом и у Америку. Мијаци се баве разним пословима: они су дућанције, механиције, предузимачи грађевина и алвације; раде као надничари, као фабрички радници. Како печалбарски живот, тако и мијачка народна ношња указују на везе са сточарским Аромунима.

Мијаци сматрају себе за нешто више од свих својих суседа. „Поносе се својим именом и имају нечега свога, својственога и самосталног. Мијаци су врло интелигентни. Нисам наишао ни на једног, каже Цвијић, глупог и заваљеног“. Они су ведри, бистри, присебни, брзо и добро схватају, умеју да господаре собом. Познато мијачко номадско сточарење вероватно да се код њих одржало и развило као остатак од Аромуна.

У пределу Мале и Долне Реке обитавају поред Мијака и Рорбеши. То је муслманско мијачко становништво, које има скоро све карактеристике и етнопсихичке одлике Мијака.

Дебарска група. — У ову групу спада становништво Голог Брда и Дебарске Жупе, у сли-

ву Црнога Дрима. И крај свих недаћа и врло тешких прилика, овде се ипак одржало у знатној мери старо становништво. У Дебру, центру овог предела, било је најбогатијих и најсилнијих бегова у целом централном етнопсихичком типу. То је била „љута Дибра“, пұна крцалија и разбојника у време феудализма, која је имала знатног утицаја на формирање и етнопсихички развој дебарске македонске групе. Док се становништво Дебарске Жупе бави напоредо земљорадњом и сточарством, становништво Голог Брда поглавито се бави сточарством.

Струшчко-окридска група. — Ово је мала област, али није ипак једноставна, већ је подељена у неколике географске целине у којима се народ разликује. Ту су предели Дримкол, Струшко Поље, Дебрца и окридски крај. Становници ових предела мањом су старинци, а ту и тамо има и досељеника словенског порекла из Арбаније. Словенска и балканска архаичност својствена је свима. Усто, оно је примило извесне аромунске и арбанашко-турске етничке особине. Међу њима су најчешћи реалистички и трезвени типови, отсечни, који мало говоре и кратко секу. Ретко их се шта друго тиче, наводи Цвијић, осим работе и онога што је у вези са работом. У овој архаичној и патријархалној маси, каже Цвијић, јављају се ту и тамо два виша духовна типа. Једно су тихи, кротки, пажљиви, концентрисани људи, који запажају и дубоко осећају, који имају поред работе и више духовно интересовање. Кашто су то врло племенити људи, који имају много љубави према ближњима и готови су жртвовати се за добро близњих. Поред тога, ту се јавља отворени и енергични, готово виолентни тип, који се даде затрејати и за ствари изван работе,

предузимљив и врло сличан виолентном динарском типу.

Јужномакедонски варијетет. — Северна граница овог варијетета, наводи Џвијић, јесте Демир Кашија. На југ од те тачке простира се област јужномакедонског варијетета, која обухвата делове Вардарске и целу Егејску Македонију. То је област која је примила више становништва него што га је дала. Становништво овог варијетета је уопште врло живог темперамента, махом пргаво, чак раздражљиво. Готово сви су врло живе интелигенције. То су људи практичног духа, једино се одушевљавају кад је у питању зарада. Сујетни су, теке да су на површини, воле да се о њима говори и желе да их сматрају за угледне личности. На концу, у опсегу централног етнопсихичког типа, Џвијић даје неколико етнопсихичких група по следећем редоследу:

Битољско-прилепска група. — Ова група обухвата становништво битољско-прилепске котлине. У њен опсег спадају Брсјаци, остаци старог средњовековног македонског племена. Људи ових крајева, каже Џвијић, повучени су у себе, а у извођењу својих прегнућа врло су упорни.

Преспанско-костурска група. — Потошто у области ове групе нема природних потреба за живот, њено становништво је од давних времена упућено на зараду изван своје области. Код ове групе има сачуваних извесних архаичних словенских особина. Јако пада у очи простота и једноставност њихова живота и обичаја. Напослетку, наводи Џвијић, јако се осећа комбинација аромунских особина са словенским, нарочито у Ресну и Јанковцу. Код њих осбито пада у очи живост духа и пословна

даровитост. „Управо су ђаволски лукави и прому-
ћурни“. Они све виде и на све обраћају пажњу.

Шопски варијетет. — Овај варијетет се прости-
ре од вардарског појаса где је обитавало турско
становништво, на северу се пројима са вардарским,
а на истоку му је граница широк појас између
Искра и Осме, до Вакарела и Ихтимана. Срби, Ма-
кедонци и Бугари зову ово становништво Шопови-
ма, што означава да су у развитку заостали, сирови
људи. Шопски предели су област најчистије патри-
јархалне културе у централном типу. Само се ту и
тамо у области овог варијетета осећају утицаји ста-
ре балканске цивилизације. Његово се становни-
штво одликује укоченошћу и суморношћу, као и
великом издржљивошћу у раду и упорном истрај-
ношћу да дођу до циља. Код њих има доста ради-
ских особина, затворености и често простосрдачног
лукавства. Напослетку, шопско становништво у
етнопсихичком погледу није хомотено, нити једно-
ставно, већ се разликују и локалне подгрупе.

Источно-балкански етнопсихички тип. — Овај
етнопсихички тип обухвата становништво које оби-
тава у области источно од Искра и од развођа из-
међу Искра и Марице, дакле Доњодунавску плочу,
слив реке Марице са Тракијом и долине планина
Родопе и Пирине. Ту се формирао јужнословенски
бугарски народ и ту се развила бугарска држава.
Доњодунавска раван је једноставна област. Од
старине се становништво ове области бави земљо-
радњом. Надаље, ово становништво је веома проже-
то турско-источњачким утицајима. Бугари су, исти-
че Цвијић, у погледу етничког састава поглавито
производ мешавине са разним народима туранског

порекла. Но, ипак, они у основи чине јужнословенски народ и припадају великој јужнословенској породици.

У опсегу источно-балканског етнопсихичкот типа, Џвијић разликује ове варијетете:

Доњодунавски варијетет. — Становништво овог варијетета живи у пределима Доњодунавске плоче. Оно је веома вредно и сирово. Захваћено је многим источњачким утицајима.

Варијетет Средње Горе. — Захвата простор од села Столник у Софиској котлини па до Жеравне у сливу реке Камчије. Обухвата становништво Средње Горе, подбалканске котлине и сеже до средњег и источног Балкана. Заузима готово средиште Бугарске. Овде је примеса влашког живља врло осетна. Патријархални се ступањ свуда одржао, али трагови старе балканске цивилизације нису сасвим збрисани, нарочито у варошима. Ово се становништво особито одликује духовном живањишћу. Становништво Средње Горе је играло главну улогу пре ослобођења Бугарске, нарочито у доба националног буђења. Главни хајдуци, пропагандисте и књижевници овога доба били су родом из Средње Горе.

Јужни или румелијско-трачки варијетет. — Обухвата становништво јужно од Балкана са изузетком Помака, које обитава у области слива реке Марице. Главно занимање становништва овог варијетета доскора су били земљорадња и повтарство. „На целокупном становништву се осећају, наводи Џвијић, утицаји византиске и турско-источњачке цивилизације“. Овде има Бугара са правим грчким менталитетом. Становници овог варијетета имају више смисла за јавним истицањем и за церемонијама него северни Бугари.

Помачки варијетет. — Становништво овог варијетета обитава у родопској и пиринској долини. То су поисламљени Бугари. „Вероватно је — мисли Цвијић — да су пре турске најезде припадали богомилској секти и да су у већини чинили словенско-трачку а не словенско-бугарску мешавину“. Цвијић сматра да је ово најназадније, односно најзаосталије становништво међу свим јужнословенским групама.

Након свега изнетог можемо рећи да су етнопсихичка разматрања Јована Цвијића о балканским Словенима у основи темељито постављена. Из овог кратког приказа јасно се види да је Цвијић извесне балканске Словене мање познавао, те је отуда о њима дао штуре податке, негде само са кратким уобличавањем извесне групе — и ништа више. За потврду тога наводимо да о извесним хrvатским групама, као и о косовско-метохиској групи, Цвијић једва даје нешто општих података о становништву. Напоредо са овим морамо поменути да су сва Цвијићева етнопсихичка запажања о балканским Словенима, у основи одраз њихова етнопсихичког стања с конца феудалне и настанка капиталистичке епохе. Ова његова етнопсихичка проучавања биће класичан извор и узор како се проучавају етнопсихичке особине како балканских, тако и осталих народа уопште. У томе, као што смо у почетку овог одељка истакли, Цвијић нема такмаца како у географској и етнографској науци балканских народа, тако и у светској науци уопште, што служи на част нашој географији и етнографији, као и нашој науци уопште.

О основама јужнословенске цивилизације. — Развитак самосталне јужнословенске цивилизације

биће знатно олакшан и дубљи — истиче Цвијић — ако нађемо интимне контакте са већом сродном средином, са словенством. Треба у извесним правцима црпсти из општег словенског духа и словенске цивилизације. Живим контактом постигло би се можда и то да се изгладе извесне претераности и рђава скретања, која се у већој или мањој мери виде код сваког јужнословенског племена и код осталих словенских народа. Код Срба има у знатној мери проматрачког дара, способности и фантазије, која, истина, није увек дисциплинована. Исте се особине јављају, каже Цвијић, код Хrvата, који су као целина показали високе културне способности и културне питомине, нарочито од првих десетина XIX века, од илирског покрета. Они су показали особит смисао и укус за науку, књижевност и уметност. Словенци — каже Цвијић — могу бити рационалисти и јасно и трезвено утицати на наш заједнички развитак. То што су се као мало племе, као мали народ, одржали пред силним немачким народом, значи да имају необично развијену особину етничке издржљивости и жилавости. Цвијић, надаље, истиче ове словеначке особине: марљивост и савесност у ситном раду, које се после Првог светског рата у новој држави, преносе на велике послове; затим топлицу осећаја и лиризам, који се јасно запажају у њиховој уметности и лепој књижевности. „Познао сам, помиње Цвијић, и научне људе са тежњама за оригиналним концепцијама“.

Године 1922 Цвијић је на једном предавању у Прагу између осталог истакао да је прави крајњи циљ словенских држава да стварају своју самосталну цивилизацију, а с тим напоредо тип државе високог морала, која ће својом организацијом бити намењена радном свету, па био он ма кога занима-

ња. „Мислим ово: да се словенски народи својим духом и најсвој оригиналан начин изразе у организацији државе, у начину и праву социјалног и економског рада и нарочито у науци и уметности; да њихове цивилизације не буду копије некога од постојећих типова европске културе, већ да организки израсту из народнога духа и да се оснивају на његовим најоригиналнијим и најплоднијим особинама.“ Пошто су словенски народи по најдубљим етнопсихичким особинама сродни, наводи Цвијић, многе ће се струје њиховога рада стапати и тако ће синтезом постати словенска цивилизација. Она не само да не би била у супротности са општом светском цивилизацијом, уколико она постоји, већ би је помагала, допуњавала, усавршавала. По Цвијићевом мишљењу, ничим ми не можемо допринети развијању опште културе, него стварањем своје самосталне, умногоме специфичне цивилизације, која својим специфичним начинима и резултатима може оплеменити општу, јер је ова умногоме синтеза стarih и нових, европских и ваневропских цивилизација. Према Цвијићевим речима, у том би се смислу и словенска цивилизација стапала са општом. А напоредо са тим, каже Цвијић, уколико словенски народи буду дубље упознавали разне типове стarih и данашњих цивилизација, утолико ће словенска култура бити плоднија и богатија појавама и проблемима. Затим Цвијић наглашава да у сферу словенског интересовања улазе и источњачке цивилизације из тог разлога, што су са Истока човечанству дошле многе дубоке опсервације о људској природи и одатле су потекле неке од најоригиналнијих и највеликодушнијих мисли и осећања.

„Тежња за стварањем словенске цивилизације у обележеном смислу, каже Цвијић, нема везе са

идејом политичког панславизма, јер мада поједини словенски народи имају заједничких политичких интереса, међу њима има и политичких супротности, и зато би уношење политичког момента шкодило идеји заједничке словенске цивилизације“. Према речима Цвијићевим, на заједничкој словенској цивилизацији је и досада рађено и код појединих словенских народа има одличних почетака тога рада. „Али није било координираног рада са планом и системом.“ Можда је то било само зато, наводи Цвијић, што словенски народи нису имали самосталних држава, или што су оне биле мале, осим Русије. А као што је добро познато, за развијање самосталне цивилизације потребна је велика територија са бројним људством, и нарочито, могућности да се народни дух слободно изрази, да се то уопште цени, и да држава од тога има користи. „Сада се може почети, истиче Цвијић, координирани рад у том правцу.“

Стварање словенске цивилизације осим високо културног циља има и практични значај, државну корист. Ово због тога, јер су ондашње словенске државе биле састављене од истине сродних или истоветних народних делова, али мањом таکвих који нису имали заједничке цивилизације, или су је имали у малој мери. Ничим се они данас не могу тако стопити у целину, каже Цвијић, која би била заједничког осећања и мишљења, као својом самосталном цивилизацијом. Као што је познато, цивилизација се не намеће, већ постаје колаборацијом свију народних делова, већом или мањом, према њиховим способностима. Сваки од њих на свој начин доприноси развитку заједничке цивилизације.

Цвијић сматра да се тип самосталне јужнословенске цивилизације може створити на основу нај-

оригиналнијих и најплоднијих народних особина. Притом треба утврдити најбоље врлине једнога народа, а затим његове рђаве особине, којих као што је познато има у сваком народу. Пренебрегавајући македонски народ и македонску националност и Црногорце као део српскога народа, Џвијић каже: „Све ће више наступати амалгамисање најплоднијих особина сва три наша племена, и тако ће се створити тип једноставне јужнословенске цивилизације — крајњи и главни циљ наше државе!“ Кад тај процес одмакне, мисли Џвијић, наступиће оно морално и духовно стапање Срба, Хрвата и Словенаца, које обележавамо јужнословенским именом. То ће све брже ићи, уколико се народна енергија буде мање губила у бесплодним пословима, у супротностима и унутрашњим борбама. „Уколико политички фактори могу утицати на развитак јужнословенске цивилизације, морала би им бити и једна од главних тежња да смање површине трвења. То би била дужност интелигенције.“

Говорећи о српском народу, Џвијић је још почетком XX столећа на једном месту истакао између осталог следеће: кад су у питању национална осећања и тежње, његова је узајамност и отпорна сната врло знатна. Народни инстинкт за самосталност је тако јак, да код појединача каткад изгледа антисоцијалан. Најјаче је развијен код црноторских племеника. Срби су увек имали своје народне идеале, и кад су потпадали под туђина, нису као народна маса били у туђој служби. Вековне борбе са поробљивачем однеговале су у српском народу национални понос и јунаштво. Кад им се учини национална неправда, они тад осећају у себи нешто што је јаче од њихове снаге и од разлога који им саветују уздржљивост. Према Џвијићевом мишље-

њу, морални мотиви су у широкој српској народној маси по правилу претежнији од материјалних. По Цвијићу, само се на слободној националној основи могу створити југословенска култура и државна заједница. „Због тога не може никаква страна управа наћи у српском народу лојалне поданике“. Та дубока морална и етнопсихолошка особина, као и главна политичка црта народне душе осећа се не само у Србији, која је столећима и деценијама била под страним господством, него исто тако и у Босни, Херцеговини, Далмацији, Хрватској итд. Једном речи, у најдубљим народним слојевима међу балканским Словенима постоји не само неповерење, него бескрајна, дубока, неискрењена мржња према завојевачу.

Према Цвијићевим речима, и Србима и Хрватима је до народне самосталности и културе, а не до династичких, верских и туђинских интереса.

Одувек је Цвијић истицао велику потребу за духовним и моралним уздизањем народа. Он о томе на једноме месту каже следеће: „Кад би маса света, нарочито по варошима, онолико мислила о духовној и моралној страни живота колико се брине о телесном задовољству, постигао би се велики напредак. У то спада и претерано бављење варошких жена о тоалети и косметици, на коју иде већи део њихова времена. И медицина, претерујући, наводи људе да се сувише брину о своме телесном задовољству.“ Према Цвијићевим запажањима, важније је морално и духовно усавршавање човека од телесних брига.

Године 1920 истакао је Цвијић да се ничим неће стапање наших племена толико убрзати колико великодушношћу и ширином схваташа код оних који су уствари за јединство најзаслужнији. Велики

борац слободољубивости и демократичности, Цвијић је затим са еланом нагласио: „Још више од свега претходнога треба радити да наша држава буде држава друштвене и економске правде, да буде честита држава. Већа просторија неће много вредети ако нам не буде мила.“ А затим са усхићењем истиче: „Сви предосећамо нешто ново што долази и што ће доћи. Из несвесних дубина нашега живота лижу пламичци нове светлости, новога идеала, нове друштвене правде. Још се нису разбуктали.“ Изатога, он је поменуо да све што смо досада ценили као највеће вредности биће умногоме промењено, или ће се створити нове вредности, које ће потиснути старе. „Тиња под пепелом и леже се нешто ново, друкчије од досадашњег.“ Видовитост и предосећања умнога Цвијића остварила су се тек после Другога светскога рата у социјалистичкој Југославији.

ОСВРТИ И КРИТИКА

Ради што бољег упознавања ширине научних погледа Јована Цвијића, потребно је бацити летимичан поглед и на његов рад на пољу критике и осврта у географско-етнографској научној литератури.

Пре свега, Цвијић је још 1894 год., као млад научник, приказао дело К. Јиречека о Бугарској „Das Fürstentum Bulgarien“... (1891) за које између остalog каже: „Аутопсија је dakле најважнија карактеристика Јиречекове књиге; особито се то осећа у одељку „Бугарски предели“. У томе Јиречеково дело — каже Цвијић — надмашује остала слична дела о земљама Балканског Полуострва. „Не само да је Јиречек много посматрао — наводи Цвијић — него је он фини и оштар посматрач“. Према Цвијићевим речима, о томе се може свако уверити ко прочита Јиречекове књиге о новијој историји Бугарске и о политичком животу бугарског народа. „Али поред тога има и лепих природњачких посматрања, нарочито фитогеографских, и врло ја-

сних карактеристика земљишта. Проматрања по-следње врсте издају већином „љубитеља природе“, без методе природњачке, али су сва врло згодна за описе „предела бугарских““.

Неумитан у научном суду, неустрашив у борби за научну истину, баш зато што је од почетка још добро видео чemu јесте а чemu није место у Српском етнографском зборнику, едицији Српске академије наука, на којем нивоу треба да буде један научни зборник, Цвијић је у свом „Прегледу географске литературе о Балканском Полуострву“, у свесци за 1895 год., објавио критику, стављајући јој у задатак да то питање рашчисти. За она времена, — када је, по његовим речима, владао обичај да се „о српској Академији, као целини, као Академији, у књижевности... не говори или се рђаво говори“, већ да се, додаје он, „о њој... много више, што рекао Вук, „приватно рецензира““, — та Цвијићева критика била је врло необична за ондашњу научну јавност. У њој је Цвијић најпре одао признање Милићевићеву скупљачком етнографском раду, истичући: да је „Милићевић Вуков посленик који наставља етнографски део великог посла Вукова“, да је он „открио богате ризнице живота народног“ и „тако постао најбољи познавалац народа у Краљевини Србији“. Али, уз ово признање Милићевићевих заслуга на скупљању етнографске грађе из Србије, истовремено истичући како је „признато да је то добра метода, које треба да се држе многи скупљачи фолклора — фотографи народног живота“, Цвијић осветљава и другу, академску страну Милићевићевог скупљачког етнографског рада: „Он је скупљач, који преноси из народа у књижевност све оно што сазна. То би се јасније могло овако рећи: он је фотограф, који не снима из народног живота

само оно што му се чини да је или да може бити научни докуменат, но све што му до руке дође, а, осим тога, он у све своје послове не уноси ни мало научних погледа нити за тим тежи“. У даљем свом осврту на рад Академије наука, подвлачећи како „према досадашњем целокупном раду чисто изгледа да је српска Академија корпорација, која издаје књиге“, Цвијић том приликом, још онда, и за данашње прилике сасвим савремено гледајући на задатак Академије, констатује: „Организације научних послова (бар у оним струкама где је може без велике муке бити: изашиљање научних експедиција ради проучавања разних српских крајева у свима правцима) и широког и лепог плана (напр. у издавању споменика) нема у Академији — осим овог Етнографског зборника и Речника, који се мисли израђивати“. Напомињући још и то да је ово Милићевићево дело „прерађено издање његових ранијих радова, који су под истим насловом изашли у Гласнику Ученог друштва“, Цвијић још једном подвлачи: „Академија није добро учинила почевши свој Зборник радом г. Милићевића који није нов и није зборник. Академиски би од Академије било да је ову публикацију, лепога и гласовитога имена, засновала на широј, управо сасвим друкчијој основи од ове“.

Приказујући II књ. Вајгандовог дела о јужнобалканским Власима (G. Weigand: Vlacho-Meglen, Leipzig 1892), Цвијић се веома похвално изражава о Вајгандовим запажањима у погледу етнографске групације јужнобалканских Влаха, као и његовим проматрањима о сродничкој задрузи код македонских Словена. Напослетку, Цвијић истиче и Вајгандова проматрања о брачним везама дечака од 15—16 година, који ступају у брак са девојкама

које су по десетак година старије од њих, за шта наводи паралеле код балканских Словена.

У осврту о разним именима Балканског Полуострва, Џвијић расправља понајпре о следећем: Јужно-источно Полуострво је име које му је дао знаменити немачки географ Фишер. Са овом поставком се учени Џвијић не слаже и документовано побија тврђују поменутог немачког географа, износећи да је ово Полуострво носило поред поменутога и неколико разноврсних имена, као: Европска Турска или Отоманско царство у Европи; за овим оно добија извесна имена, која су или етнографска или историска, као: Грчко, Турско, Грчко-турски, Илирско, Источно-римско, а предлагано је — напомиње Џвијић — да се зове и Јужнословенским. Од 1830—1880 год. овладала је пометња и не зна се, дакле, које би име требало дати нашем Полуострву. Та је пометња узрок што се појављују и сасвим нова имена. Тако, наводи Џвијић, чувена Француска Енциклопедија, која је проучавала Грчку, зове ово Полуострво Континенталном Грчком. Географски војни институт у Бечу назива га 1877 год. Европским Оријентом; чувени картограф Киперт зове га понекад и Јужно-источним Европским Полуострвом, како га и поменути географ Фишер назива. У почетку XX века дато је нашем Полуострву име Емско Полуострво (*Hämtus* — Балкан), а то му је име дао још 1808 год. немачки географ Цајне. У време истраживања француског научника Буе-а, ово име је сасвим било потиснуто. У новије време оно је опет било преовладало, тако да се оно данас назива, као што је опште познато, Балканским Полуострвом. Наше Полуострво, наглашава Џвијић, има, дакле, у књижевности око дванаест главних имена, међу ко-

јима је у последње време преовладало називање Балканско Полуострво. Ово је име везано — по Цвијићу — за нетачно схватање орографије, за појам Централног Била, које истина не постоји, али се и данас једна од најглавнијих планина на нашем Полуострву зове Балканом. „Привлачно је и задобија ово назвање, што и наше полуострво има по том име изведено из орографских особина, као што су и друга два јужноевропска назвата по падинама Алпенинским и Пиринејским. И у грађи Пиринејског Полуострва — истиче Цвијић — не играју Пиринеји већу улогу но Балкан на нашем полуострву, па му опет нико име не мења и не замењује новим. Али и кад не би било овога примера, вальало би име Балканско Полуострво задржати, јер му разлога знамо. Зар се за то не задржава и име Америка, иако се зна да је услед попрешке дато? Ја, дакле, не налазим да треба мењати име нашем полуострву, из разлога, пошто се име Балканско Полуострво чисто обезличава и пошто нема примера да је ма које полуострво на површини Земљиној названо просто по страни света“, умно закључује Цвијић.

Најзад, када је 1911 год. изашла у Паризу књига ученог Л. Нидерлеа о словенским народима, Цвијић се 1916 год. на њу критички осврнуо, истичући између остalog следеће: Лубор Нидерле је у овој књизи водио рачуна о целокупној литератури. То је једна од оних учених књига које све забележе. Али се јасно осећа да аутор није сам испитивао словенске народе на терену, као живи бића. То је узрок, поред све ерудиције, да остају необјашњене, скоро недирнуте, најбоље црте које карактеришу руски, српски, или неки други словенски народ, црте које су јако утицале на њихов

живот и историју. „Писац даје само суву дескрипцију словенских народа, њихово географско распострањење, њихов број, износи по неколике црте из њихове историје и антрополошких особина; готово као што старинар описује мртве ствари. Још више, Нидерле, не радићи на основу живе етнографије и не схватавајући питања у народном животу, осудио је себе на науку и научну методу која га спречава да развије прави критички дух. Поред све учености књига није критична“. Надаље, Цвијић замера Нидерле-у што је код словенских народа, попут аустриских научника, тражио особине које их деле и раздвајају, а не оне које их спајају и сједињују. Ту Цвијић неоправдано замера Нидерлеу зашто дели Јужне Словене у четири групе, од којих су две Срби и Хрвати, као две различите народности. Међутим, то је факат и Нидерле у томе није погрешио. А обојица су учинили пропуст што Јужне Словене не деле у пет група (уз Србе долазе Црногорци), где би у опсег Јужних Словена спадали и Бугари.

ШИРИНА НАУЧНИХ ПОГЛЕДА

У енциклопедиском интересовању за разноврсне појаве и збивања из ближе и даље историске прошлости и садашњости балканских народа Јован Цвијић се ширином једног свеобухватног и оштроумног научника позабавио разнородним питањима. У томе погледу са Цвијићем имају пуно сличности учени В. Јагић и Ст. Новаковић. Илустрације ради, на овоме месту навешћемо само значајније појаве из тих Цвијићевих енциклопедиских погледа.

Сабори и законски споменици српских држава Средњега века. — Описујући Косовско-Метохиску Област и Вардарску Македонију, Цвијић истиче да су у њима у Средњем веку, као и у Серезу, држани „Сабори земље српске“ или „Сабори српски“, само под Степаном Душаном око десет. На тим саборима су, како Цвијић наглашава, сарадњом влађаоца и сталежа доношени српски закони Средњега века. У прво време то су били углавном преведени

и мало преиначени византијски црквени законици или номоканони. У касније време у њих су уношени правни обичаји из народа и нарочите одредбе, које погодују приликама ових земаља. Најоригиналнији, најпотпунији и најзначајнији је од њих „Законик Стефана Душана, цара српског“, донесен на сабору српске властеле и свештенства у Скопљу 1349, а допуњен на сабору у Серезу. Надаље, Цвијић је нагласио да је најстарији препис Душанова Законика нађен у Струзи у Македонији, па је поменуо да су се и сада у народу централно-балканског типа одржали неки правни обичаји, који су или из Душанова Законика пренесени у народ или су из народа унети у Душанов Законик. Затим, у овом становништву живе извесне речи Душанова Законика, помиње Цвијић, као што су мужити, пристав, подложник, и т. сл. Ова своја историско-правна разлагања Цвијић је црпао из дотада најбољих студија Ст. Новаковића и В. Богишића о јужнословенском средњовековном праву.

Ослободилачки устанци и организовање српске државе почетком XIX века. — Говорећи о Првом српском устанку (1804—1813 год.), Цвијић је нагласио да су српски устаници права „сиротиња раја“ српских народних песама, слабо одевени, са рђавим оружјем, готово стално са мало муниције, са трешњевим и другим којекаквим топовима, тукли босанске и цариградске војске, једну за другом, ослобађајући не само Београдски пашалук, већ полазе на Југ, нападају на Ниш, прелазе Дрину и полазе на Запад, газе Тимок и ударају на Видин, улазе у Стару Рашку и састају се са Црногорцима. Ту Цвијић са усхићењем истиче: то је челична издржљивост! Јунаштво и пожртвовање коме на

Балканском Полуострву није било примера! А затим наставља: да се Србија у почетку XIX века формирала са обе стране Велике Мораве и даље на западу до Дрине, поглавито, дакле, у шумском, зеленом плодном појасу динарске брдске зоне. „Већи део њен чинила је Шумадија, назvana по густим луговима и шумама, поглавито храстовим, које помињу сви путници што су пролазили кроз београдски пашалук од почетка XVI до kraja XVIII века; такве шумовитости била је и остала земља.“ Насеља ове области била су ретка и готово искључиво у крчевинама. Главно занимање становништва било је екстензивно сточарство, где се нарочито истиче свињарство, нешто земљорадње и мало воћарства. Кроз XIX век шуме су се стално крчиле, насеља постала већа и гушћа, а народ је прешао од сточарства земљорадњи као главном занимању, затим интензивном неговању воћарства, нарочито шљиве и модерном виноградарству. Потом, Цвијић истиче, поред старих вароши, постале су многе нове као обласни економски центри. Особито се развила комуникација. Ова је област постала најгушће насељена и најбогатија земља „динарске планинске зоне“. Ни у једној земљи Балканског Полуострва, како каже Цвијић, није било већих геофизичких и социјално-културних промена него у Србији од почетка XIX века до првих деценија XX века.

Цвијић своја разматрања о ослободилачким устанцима и организовању српске државе почетком XIX века документовано илуструје примерима из најбољих извора и литературе. Тако, на једном месту, цитира одабране речи проте Матије Ненадовића: „Кад је ваљевска војска у почетку устанка први пут видела Карађорђа и чула његове речи: „добродошли, браћо моја, српски соколови“, „ве-

рујте децо, да ту није војник остао који запевао није, а многи је старац радосне сузе проливао што је то дочекао. И преко свега Дубоког (између Обреновца и Београда), рекао би да не само војници певају, но да је и шума и сваки листак на дрвету људски глас узео и пропевао; и тако с певањем 8 маја у Остружнику на конак дођемо“. А затим, наступа крах српске државе и долази 1813 и 1814, када по српској земљи харају куга, глад, насиља, отмице, кулуци, претварање у робове и продавање деце, девојака и жена, убијање и набијање Срба на колац, на хиљаде. Иза тога, опет се у пролеће 1814 год. Срби дижу на устанак и Сулејман-паша не сме да изађе из Београда, ни до Топчидера, ни са 1500 војника, а да га не нападну српске чете, које су ницале као из земље. На концу, Цвијић истиче, да је српски народ, чим је оставио оружје, организовао државу „не туђом помоћу и као имитацију и копију, већ из себе и на својим народним основама, примајући са стране оно и онолико колико се слаже с његовим народним духом.“ Затим Цвијић истиче да се још у почетку стварања српске државе јавља готово самоникли Вук Ст. Каракић, са дубоко народном књижевном и просветном реформом. То је условило те се народ везује у још чвршћу целину једном народном просветом, једном народном књигом.

Слободоумне идеје и народна војска. — Осврћују се на војнички дух српскога народа, Цвијић је на једноме месту истакао да су код Срба народ и војска једно исто и да имају један задатак. „Често се заборавља, истиче Цвијић, да смо ми прави ратници и војнички народ, да смо то увек били, и у најтежим турским временима, и да се јунаштво и ратништво без икаквог прекида прак-

тикује већ неколико векова““. У тој мери то није показао ниједан остали балкански народ. Према Џвиђевим речима, такав народ мора волети војску и војна занимања; и пре Балканских ратова је опште запажено да народ у Србији има љубав и поштовање према војсци, њеним старешинама и наредбама. „Особито га је задобијала једнакост и правичност у војсци, која сва занимања и положаје ставља у исти ред.“ Надаље, Џвиђ наводи, да „упоредо са слободоумним идејама и демократским духом мора Србија имати знатну и спремну војску, једноставну, чврсте организације и високог војног морала.“ Према Џвиђевом мишљењу, без такве војске није се ниједна земља ујединила. Без такве војске Србија не може ни опстати, а камоли извршити своје националне задатке. О српској војсци из времена ослободилачких ратова до 1914 год. Џвиђ умно разлаже, истичући да су српски официри, поникли мајори из сељачких скупина, задржали по правилу особине доброг и честитог српског сељака. Они не само што разумеју душу свога војника, са свима његовим жељама и склоностима, већ имају скоро и иста општа осећања, истоветан звук и одјек живота, као и војник. Заједница је у том погледу потпуна, а разликују се поглавито по стручној спреми. Ова потпуна заједница и узајамна љубав показала се особито за време ослободилачких ратова скраја XIX и почетком XX века, као снага неоцењиве вредности. „Осим тога, можда ниједна народна група у Србији није била толико задахнута народном мисијом и народним поносом као официри. И неки од њих су нарочито последњих година били од утицаја на све опреме и послове, којима се спољна акција државе ојачава. Војска има у себи најбоље сокове и сва најбоља

народна надахнућа.“ Говорећи о спремању стручног официрског кадра југословенске војске, Цвијић помиње да је врло корисно да официри у младим годинама остану на школовању у својој земљи. Врло је штетно, истиче он, ако у будућем официру, страни утицаји, страна цивилизација и разне имподерабилије поремете ону дубоку народну основу која му је пре свега потребна. То из разлога, јер се у младићким годинама најпотпуније прима народно надахнуће и дубоки народни и духовни и морални сок. На тај начин, помиње Цвијић, остају они целог живота задахнути националном мисијом и народним поносом. „То много вреди при командовању, јер разумеју душу свога војника, његове начине мишљења, склоности, жеље; знају шта треба учинити и рећи да се развије највећа сумма његове енергије. Устали се између официра и војника заједница и узајамна љубав, снага од неоцењиве вредности. И то треба не само при командовању са мањим јединицама, већ изгледа још више у Врховној команди, за распоред официра и великих ратних маса.“ Географско знање је од прворазредног значаја за војнички позив. На ту се појаву Цвијић осврнуо, наглашавајући да је познавање земљиног рељефа од највећег значаја за војне операције. Стратегиски принципи сами по себи не би вредели, ако се не би прилагодили пластици земљишта и ако се ту и тамо чак према њој не би преиначили. Много је битака изгубљено у ближој и даљој историској прошлости само зато што се није довољно познавао терен, што се нису виделе све тачке на којима се непријатељ може појавити, или пак што се није знао квалитет пута, његови нагиби, издржљивост за тешке транспорте, начини снадбевања војске ратним потребама и исхраном,

кад се удаљи од своје базе и томе сродно. Ови теренски елементи остају стални, по Цвијићевом мишљењу, и за време операција, али се њихов значај непрекидно мења према маневрисању с једне и с друге стране. Цвијић држи да поред психолошког познавања својих трупа, ништа нема важније за војсковође од познавања терена. Зато је нужно за официре што дубље студирање терена, свију његових аспеката, проучавање његово са разних тачака и никад то није сасвим довољно. „То знање и ту способност, сјединити познавање рељефа и кретања великих војних маса, имао је у великој мери војвода Путник, нарочито што се тиче Србије од 1912 год., коју је он био толико обишао и толико познавао да му, при смишљању операција и при праћењу операција, скоро није била потребна географска карта. Имао је у том правцу и нечега девинаторскога. Кад ме је 1912 год., после освајања Скопља, позвао тамо (преко министра унутрашњих дела), ради обавештења о терену северне Арбаније, изненадио ме је тиме што је на основу једне слабе карте ипак видео главне правце за наша војна кретања из Метохије и Призрена за јадранску обалу. Изгледа да у ту врсту способности, вешто искоришћавање терена, спада и она сјајна операција војводе Степе Степановића код Лесковца, према Бугарима 1915 год., при нашем повлачењу“.

При проучавању историје ратне вештине, Цвијић, попут академика Ђенерала Ж. Павловића, по-клоња особиту пажњу моралним и психичким елементима, где истиче психичку кризу, душевну узбурканост, моралну сондажу, народни карактер. То је „основни узрок свега славнога што се догодило“, и нема сумње, наглашава Цвијић, „да ће се

у студијама, које се буду бавиле о нашим великим ратовима и њиховом резултату, данашњој нашој великој држави, на те узроке обратити највећа пажња.“ Након Првог светског рата, кога Цвијић назива „горостајним ратом“, у који је Србија ступила „најпре у вези с балканским савезницима, затим са Русијом и њеним савезницима“, задахнута једним вишим, сублимним патриотизмом, „Један мали народ, као што је овај у Србији, није се могао више уништити него што се уништио за слободу Југословена у рату с Аустроугарском. Уз то, као и у више случајева наше старе историје, ратови које води народ у Србији везују се за велике моменте европске и светске историје; наша историја добија тиме веће црте, није локална и незнатна“. Догађаје и историска збивања из времена Првог светског рата Цвијић 1921 год. назива „до сада највећим временом наше војне историје, које се одликује непрегледним низом славних дела српске војске, српскога оружаног народа.“

Империјалистичке аспирације велесила на Балканском полуострву. — На првом месту, као најзначајнију империјалистичку аспирацију велесила на Балканском полуострву Цвијић истиче анексију Босне и Херцеговине од стране аустроугарске државе. Ово право је Аустро-Угарска добила на конгресу 1878 год. „На томе су конгресу Русији, мада је водила победнички рат, одузети сви плодови победе, док је Аустро-Угарска, не ратујући, добила две велике области, и створили јој се још лепши изгледи... Русија је, држе аустријски кругови, quantité négligeable и таква ће дуго времена остати. Због тога мисле да се може водити дрска политика без икаквог стварног ризика.“ Оваква је пак

политика територијалног увећавања Аустро-Угарске, по речима Цвијићевим, нелогична, по главној особини средњовековна. Право пак анексије Босне и Херцеговине Аустро-Угарска не би могла добити, истиче Цвијић, „без крепке помоћи коју су јој указале Немачка и Енглеска, нарочито прва, за коју је окупација Босне изгледа снажење немачких тежњи и немачке политике. Завојевање ових српских земаља није била потреба широких народних слојева Аустро-Угарске; нису га желели ни поједини економски слојеви, ни индустриски и трговачки. То је желела само династија и дворско-војничка струја. Што је после свршеног чина дала на то пристанак незнатна већина парламента, то не може изненадити оне који знају вредност овога органа у Аустро-Угарској, нарочито за спољна питања; напротив, познаваоце аустријских прилика је изненадило што то није једногласно примљено.“ Надаље, Цвијић сликовито описује дух и смисао аустроугарске империјалистичко-поробљивачке управе у Босни и Херцеговини. Наиме, он под аустријским духом управе разуме познату суву аустријску администрацију, затим строг полицијски ред. „То је најпотпунији режим туторисања, до виртуозности изведен у Босни и Херцеговини, може бити последњи пример старе полицијске државе. Власт је све регулисала, све наређује, у свашта се меша, коликогод може убија сваку личну иницијативу. Познати аустријски Беамтери који су врло љубазни и услужни према странцима сматрају Босанце и Херцеговце као дивљаке, гледају на њих с велике висине и мисле да су дошли да их усреће на свој начин и према својим шемама.“ Затим Цвијић истиче да Аустроугарска монархија носи у себи специфично аустријски дух управе и клерикално-като-

личке тежње. То се нарочито осећа у њеном политичком раду на Балкану, поглавито у окупираним земљама.

Аустроугарска поробљивачка управа у Босни и Херцеговини, како то Цвијић почетком XX века језгровито наглашава, туторисала је и озго декретирала, те није ни могла почети рад оздо, од народа и није га навикавала да се сам дигне. Нити су они разумели народ, нити народ њих. То неразумевање и неспоразумевање били су узрок многим комичним сценама, које су изазивале омирски смех у Босни и Херцеговини. „Неки од босанско-херцеговачких књижевника постали су врло популарни претстављањем те дисонанције између народа и администрације, нарочито даровити Кочић“, који је због тога извесно време провео у тамници. Након тога Цвијић је напоменуо да је после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине настао грозничав рад на експлоатацији босански шума, одакле се сваке године извозило на десетине милиона круна дрвета и грађе. Само у 1907 год. извезено је тога око 28 милиона. „Кад се извезе толика количина дрва годишње, пита се Цвијић, је ли могућно толико оголелог земљишта пошумити?“ Затим је Цвијић истакао да су Берлинским конгресом Србија и Црна Гора територијално унакажене и економски везане. „Не само да је спречено да се ове државице територијално саставе, већ је формирана између њих узана политичка територија, која је добила име Новопазарски Санџак, и, ради веће сигурности да се Србија и Црна Гора не саставе, у њега су ушли, поред турске управе и војске, аустријски гарнизони.“

Као научник европског и светског гласа Цвијић је пером повео борбу против империјалистичког

поробљавања Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. „Постигло се дакле, истакао је почетком XX века Цвијић, да је Србија после Берлинског конгреса била економски потпуно затворена и могла је имати само онолико економске и политичке самосталности колико би се допало њеном највећем суседу, дуалистичкој монархији, под којом је највећи део српско-хрватског народа и која је стално политички противник Србије. У Европи нема државе која би имала тако рђав економски положај обележених особина што га је Србија добила на Берлинском конгресу. После овога конгреса Србија је дакле била скоро опкољена земља, а ми смо постали ухапшени народ.“ Србија је дакле одредбама и конзеквенцијама Берлинског уговора економски затворена као у мишоловци, истиче Цвијић, па је предата на милост и немилост дуалистичкој монархији. Цвијић је сматрао да су Босна и Херцеговина, по вредности народа, по његовом централном положају у етнографској маси српско-хрватскога народа, и по згодној мешавини православних и католика, кључ југословенскога проблема. Оне су, истиче Цвијић, најважнија област и за решавање српско-хрватскога и тиме југословенскога питања. Надаље, Цвијић сасвим правилно схвата поробљивачко-империјалистичку аустро-угарску управу у Босни и Херцеговини у време анексије ових области после Берлинског конгреса, па напомиње: „Као права завојевачка управа, која је дошла по команди, по мандату Европе, не по некој потреби, она се не брине да дигне народ на виши ниво, и да га тако себи приближи и за себе задобије. И зато народ сматра ту управу за непријатеља и мањом је дубоко мрзи.“

Напоредо са анексијом Босне и Херцеговине, чија је судбина веома болела Цвијића и као Југословена и као еминентног научника, бацио је он летимичан поглед и на међународну политику велесила и њихове империјалистичке аспирације на истоку Балканског полуострва, где су се ломила копља око престижа између царске Русије и Аустро-Угарске. „За време преговора са Србијом и за време Берлинског конгреса, истиче Цвијић, званични претставници Русије су се увек упињали да смање територије које би требале Србији припасти и да их присаједине Бугарској. Штавише, Срби тада нису од њих ни честито саслушавани, јер су сматрали да Србија припада сфери аустријских интереса. Сматрали су Бугарску као део своје државе и гледали су да је што више увећају. Уосталом, цео рад званичне Русије у oslobođenoj Бугарској до најновијега времена показује да је она мислила да од Бугарске створи своје губерније.“ Затим, Цвијић оштроумно примећује да потпомажући проглашење бугарске независности и краљевине Аустро-Угарска то није учинила из љубави да ојача Бугарску, већ да је то била мера против Србије. Она је помагала Бугарску, да би сигурније спречила тежњеближења Београда и Цетиња. Попут енглеског списатеља Calchas-а (из 1908 год.), Цвијић напомиње да је аустроугарска монархија узела да решава српско питање, које је истодобно било најинтересантнији, најзаплетенији и најопаснији део великог аустријског питања, јер су Јужни Словени били ахилова пета хабзбуршке силе.

Ту и тамо велики научник је падао у неку врсту националног транса, када би расправљао о известним питањима историске природе, повезаним са националним питањем и економским збивањима

земље. У тим моментима, заборављајући се, истицао је великосрпску ноту на рачун малих суседних балканских народа. Тако, као што смо споменули Цвијићево гледиште и поставку коју је назвао „етнографском нужношћу“, када је третирао географско проширење Србије на рачун Арбаније, он је на једном месту између осталог истакао још 1912 год.: „Док су данашња Северна Арбанија и њена обала чиниле део Србије, великим делом све до турске инвазије, Средња и Јужна Арбанија с Валоном, као и Епир и Акарнанија биле су српске само за време највеће државне експанзије, под царем Стефаном Душаном. Из горњега излази да су тежње Србије за арбанашком обалом оправдане и условљене не само географским већ имају за се и историјску традицију.“ Овде заправо имамо јасну и документовану противречност. Наиме, велики светски географ сам је упао у грешку против које се борио. Себи и своме народу је допуштао поробљавање арбанашког народа, за шта је налазио извиђење под изразом „етнографске нужности“. Из пијетета истинолубивости, коју је гајио славни географ, наводимо ове чињенице, па макар оне говориле и о његовим грешкама.

Затим, истакао је Цвијић 1914 год. у Нишу, за време Првог светског рата, да је супротност између Србије и Аустро-Угарске супротност која потиче из географског положаја, због југословенског питања и из комбинације овога двога, повод Првом светском рату, који је Аустро-Угарска, бирајући најзгоднији тренутак, објавила Србији, иссрпеној и ослабљеној од познатих претходних Балканских ратова. Али, наглашава Цвијић: „Аустро-Угарска и Немачка нису успеле да ову супротност претставе као чисто српско-аустријски сукоб и нису успеле да

сакрију велику европску и међународну вредност тога сукоба. Најпре је велика Русија категорички, и на начин који најсвечаније обавезује, изјавила да се за аустро-српски сукоб везују њени „животни интереси“. Ушавши у рат, Русија је то проширила и поставила као свој задатак рата, између осталога, ослобођење свих Словена од потчињености германству.“ Тако, Цвијић посве правилно схвата узроке Првом светском рату, када наводи да је он настао: „Због обавеза које постоје међу европским државама, због противних интереса, због стarih насиљних и неправедних територијалних решења, и због противности и бојазни које је Немачка на све стране изазвала, аустро-српско питање је било први повод овом, страшном и до крајњих граница немилосрдном рату.“

Из ближе историске прошлости добро је познат Лондонски уговор од 26 априла 1915 год. По томе уговору, знатан део југословенске територије имао је припасти Италији. Цвијић је за време Првог светског рата и касније у доба склапања мировних уговора, у разним расправама, оштро устао против тога уговора. „Лондонски уговор, каже Цвијић, није један међународни уговор, већ просто један дипломатски пакт између Италије с једне и Француске и Енглеске с друге стране, пошто је Русија отпада. Тако су само две западне државе везане њиме, и то ће ваљда бити везане тек по претходној ратификацији Конференције Мира и њихових парламената. Овај уговор није основан на праву, већ представља једну погодбу од оних о којима председник Вилсон каже да се њима нације третирају просто као ствари и живина и предају из руку једнога у руке другога потентата, заједно са земљом на којој су. Резолуција Римског конгреса потиштених народа

донасена са знањем и, изгледа, са пристанком италијанске владе даје формални ослонац за измену Лондонског Уговора, али као да дипломате, досада бар, немаћаху храбрости да то изведу“. Године 1919 писао је Џвијић у лондонском угледном часопису светскога гласа „The New Europe“ да међу Југословенима преовлађује опште осећање да западне границе наше будуће државе треба да буду врата цивилизације и мира. Италији препоручује широко поље за трговачку активност, наглашавајући да ова из наше земље може добити сировине, које су јој веома потребне. Надаље, он документовано истиче да се Лондонским уговором Италија упутила правцем империјалистичког освајања. „Овај уговор предаје италијанској управи 900.000 Југословена од 11,500.000 колико их је укупно. Ово је више но што један мали народ може поднети да се од њега одузме; уз то су ових 900.000 врло напредни у националној свести, у образовању и материјалној цивилизацији. Велика већина њих припада Словенцима, најмањој грани нашег народа. Од 1,400.000 Словенаца Италија хоће да узме скоро 400.000, више од четвртине, и шта више баш трупу која је достигла у економском развоју без мало степен Чеха.“ Затим, Џвијић се понео у коштац о овом питању и са италијanskим генералштабом и са велесилама уопште, наглашавајући и истичући следеће: „Никада нисам профанисао науку тврдећи да природна граница Балканског Полуострва лежи западно од Соче, како бих могао њему приклучити и стари словенски предео Удине. Нисам ја, него Ронкаљи онај, који се служи методом немачких географа, употребљавајући геолошку и ботаничку науку ради узалудног напора да би доказао како је источна обала Јадранског Мора интегрални део његове за-

падне обале.“ Надаље, Цвијић оштроумно разлаже: не изгледа да је јавно мњење довољно обавештено о опасности која прети будућем миру у овом делу Европе, а заборавља и велику неправду учињену јужнословенским народима, који су дали огромне жртве у Првом светском рату. Наметнути уговор лишава југословенске народе, који се већ столећима боре за своју независност, могућности давно зајуженог мира. Талијански државници чине рђаву услугу својој славној нацији — тако једноставно и целцатој са националног гледишта — тиме што су је мобилисали против Југославије и тако уплеми у послове који се тичу само балканских народа. Ту надаље Цвијић апелује на Америку и неке друге зараћене стране које нису везане Лондонским уговором, нарочито на претседника Вилсона, да они, на челу са Вилсоном, заузму правilan став у погледу решења овог питања у корист Југославије, чиме ће се осигурати трајан мир у Југоисточној Европи. Овде нам ваља истаћи да велики географ Цвијић није презао 1920 год. да изнесе пред јавност и да осуди и неправичан став Америке, када су били у питању правични интереси његове земље. „Било је случајева где су чак и Американци, који су дошли на конференцију са чистим принципима правде и истине, и мислили да их до краја примене, били уздрмани у тим својим намерама оним имподерабилијама цивилизације по којима народи нису једнаки и не могу бити на равној нози.“ И знатна је заслуга Цвијића што су велесиле на мировним уговорима иза Првог светског рата многа питања, по одређивању државних граница Југославије, правилно решиле, поводећи се за његовим умним разлагањима и етнографским тумачењима.

Након свега изнетог, Цвијић је 1922 год. сликовито окарактерисао немачки империјализам из времена Првог светског рата. Видели смо у Немачкој, наглашава Цвијић, за време Првог светског рата, колико је опасно кад охолост и уображеност завладају народним духом, а биле су превладале од цара и официра, преко учених професора, до најширих народних маса. То је, у моралном погледу, највише учинило, истиче Цвијић, „да се ова радна и најбоље организована нација толико унакази и из основа компромитује своју будућност.“ Због горњих особина, сматра Цвијић, Немци су још у почетку Првог светског рата изгубили моралну битку.

Средњошколска и универзитетска омладина. — У једном пригодном говору после Првог светског рата истакао је Цвијић да у нашој земљи има око 90% сеоске деце. „Колико може бити међу њима врло даровите деце, која би, одабрана и школована, била од огромне вредности за нашу земљу! Зар се непрекидно мора оставити случају да нека од њих, и мањом без одабирања, пређу на оно поље рада које ми називамо највишим културним вредностима.“ Затим он предлаже да се организује селекција даровитих, којима би се дала прилика да се образују до највишег ступња.

Особит значај Цвијић придаје улози и значају школе у формирању младих кадрова. „Гимназија формира интелигенцију можда више, снажније и у неким правцима дубље него и универзитет; она је од великог утицаја на дух и моралну настројеност будућих интелектуалних појава. Поред универзитета, од ње највише зависи каква ће се морална и духовна атмосфера развити у држави, какав ће тип добити њена цивилизација и напослетку да ли ће

се убрзавати или ометати развијање великих личности, у којима се до највишег степена изразе особине једнога народа.“ О преоптерећености наше средњошколске наставе Цвијић оштроумно разлаže, истичући како се мало ради у правцу да ученици осете и виде да више од свега вреди дело, и да се делом, стварањем, најбоље мења и образује карактер младића. „Гимназија траје осам година. Матуру сврше младићи од 19—20 година. Треба их престити у живот или на универзитет, пре их растеретити од принудне наставе. По мом уверењу је довољно да гимназија траје седам година, а ако би се сасвим ослободила баласта, можда би могла испунити свој задатак и за шест година. Треба тежити да младић заврши цело школовање у 21 години. Треба га што раније престити у живот и самосталан рад.“

Говорећи о универзитетској омладини, Цвијић је једном приликом истакао да за „један народ нема драгоценјег капитала од одличне универзитетске омладине. И кад није потпуно на своме месту, треба је строго, али с пажњом и љубављу предусретати. То треба да увек имају на уму не само професори и интелигенција, већ и остали свет, који са ученицима долази у додир, јер је врло често начин трећирања од великог утицаја на њихов даљи живот.“ Имајући у виду огроман значај стицања знања на универзитету, Цвијић је, као велики пријатељ и доброжелатељ универзитетске омладине, умно истакао: „Још једном морам поменути познату истину: универзитетске прилике и доба живота које се проведе на универзитету најбоље су прилике и најбоље доба живота, у коме се може озбиљно учити и добити основа стручне и научне спреме. Који пропусти и не употреби те прилике и то доба, махом

их не може никада и ничим у животу накнадити.“ Но, притом, велики научник, син сиромашних родитеља, који се школовао као стипендиста, није никада смео с ума да на универзитету несразмерно превлађују сиромашни ученици, који морају тражити зараде и бавити се другим пословима осим студенских. „Има велике ћачке беде. У томе погледу ми сви, цело наше друштво, није још показало ону меру љубави, коју треба показати према ћачкој невољи, најосетљивијој, због младости и интелигенције наших ученика.“ Надаље, док је стајао на челу српског универзитета у Београду, почетком XX столећа, када је политикантство разних политичких партија све више узимало мања у земљи, Цвијић је препоручивао универзитетској омладини смишљен и предан школски рад, а одбацивање посве штетног грађанског политизирања. „Ми имамо рђаво поседнута многа, врло многа места државног и националног рада: од посланика на страни и конзула, па до исто тако важних и корисних положаја пољопривредне струке. Универзитет мисли да је ово главни правац „у коме треба универзитетска омладина“, стручно оспособљена да развије своје способности и своје амбиције, поседајући места корисна за државне и народне потребе. Он препоручује одбацивање грађанског политикантства, истичући да се тиме неће занемарити политика и политичко васпитање. Напротив, каже Цвијић, тек ће онда младина мирно и разумно да мисли о правој политици, о правим питањима наше земље и нашег народа. Затим, Цвијић је препоручивао универзитетској омладини да „најбоље доба у животу, универзитетско доба,“ проводи у проматрањима, студијама, мирним дискусијама, и на тај начин да створи себи објективан суд и поглед на положај и прилике

своје земље и на опште принципе који свет покрећу. Он је саветовао универзитетској омладини чисте и објективне погледе, саветујући да се клони, као што смо већ рекли, грађанског политикантства, уског, секташког, фанатичног, које разорно утиче на спрему и формирање студената и на научни рад на универзитету. „Нарочито — препоручује Цвијић омладини — развијајте у себи одбојност према политичким ситницама и инфамијама. Не мислим, дакле, да се треба оружати одбојношћу према праву политици, према политичким погледима, принципима и многобројним тешким питањима свога народа. Напротив, познато је, не само мојим ученицима, но унеколико и ширем кругу, колико ја положем на право политичко васпитање и на интересовање за народна и друштвена питања. Али се оружајте и не примајте ништа од политичке ларме, коју сваки дан слушате и која држи у запту знатан део нашег друштва. Таква политика и права наука искључују се. Осим тога моје је дубоко уверење да се под нашим политичким приликама нико не може озбиљно бавити и науком и таквом политиком.“

На крају, знаменити научник био је и видовит педагог. На једноме месту он наглашава утицај лектире на развој интелекта код школске омладине. „Чудновато како школа, и кад је врло добра, истиче Цвијић, не утиче на најинтимније и најдубље осећаје и клице код младића, осим мало. Тек лектира почне развијати дубље особине и доведе га у прави контакт са идејама и са народном и друштвеном средином.“ А године 1922 он предлаже да се у нашој земљи нарочито поведе рачуна о педагошким школама, користећи се истукством страних земаља, а притом препоручује да треба створити нашу, јужнословенску педагогију или начине ва-

спитања. „Они се морају прилагодити народном карактеру, његовим особинама, потребама времена; управо из њих треба извести главне линије педагошког рада. Не треба мислiti — а при данашњем стању духа то многи мисле — да је довољно провести коју годину у неколико села, па већ познавати дубоке народне особине, јер је њих тешко ухватити.“

Формирање научних кадрова. — Пре свега, Цвијић је препоручивао младим научним кадровима мирноћу, присебност, да би могли владати собом и тако остати на путу истине и честитости, до чега је кроз цео свој живот веома много полагао. То је пут, којим када човек иде, зна шта треба да ради кад нађу рђаве појаве. Као што је добро познато, од првостепеног је значаја рад у семинарима за формирање научних и стручних кадрова. Расправљајући о овој појави, Цвијић на једноме mestу истиче: „У научном животу семинара има радости, жалости и туге као и у породичном животу. Особита су радост даровити и способни ученици и њихови научни резултати. Тим резултатима и професор постаје богатији и шири му се хоризонат. Тек група таквих ученика ствара правог професора. Кашто нисмо задовољни резултатима и радом ученика, и тада се јављају нерасположења, слична сети добрих породица, кад им се неки члан не покаже онакав, како се очекивало. Ако по несрећи умре даровит ученик, то је велики губитак семинара. Често га се сећамо, управо увек га се сећамо, јер су празна или непотпуно заступљена она поља рада, која су њему била намењена.“ Затим, Цвијић сматра да способност духа и дубину осећања даје само мајка, а најбоља школа

научнога рада доволно чини ако пробуди заспале способности, ако их помогне и упути истинитим правцем. Надаље, препоручује Цвијић студентима да своје послове мере мерилом постхумног значаја, тј. треба замислiti своју потпуну отсутност, без икаквих веза и љубазности, чиме би могли утицати на дате послове. Цвијић држи да ће ова слика о научном раду бити потпунија ако ученицима буду саопштена извесна искуства, практичне напомене о научном и моралном формирању научних радника. Уосталом, сматра Цвијић, то вреди и за све друге послове и професије, јер су погодбе за правога радника исте. Цвијић сматра да је нарочито корисно да обрате пажњу на своје формирање и усавршавање они који имају своје личне, унутрашње вредности. „Јер такви су људи највећи капитал своје земље и морају бити од највећег утицаја на све послове; познато је колико су они од велике штете, ако су неформирани и рђаво формирани.“

Поред напред изнетог, Цвијић истиче да је јака воља услов за научни рад. „По проматрањима, која сам овда-онда *groso modo* чинио, каже Цвијић, у нас од 20 људи ваљане интелигенције има можда само један с јаком вољом. Прави професор и прави научник мора имати јаке воље; такви ће наставници васпитати ученике, који такође имају јаке воље и самостално раде.“ Он препоручује да се о проблему, послу, професији дugo мисли, док се нађу решења. „Има светлих часова, нарочито светлих ноћи, које се ретко јављају; у њима се нађе решење питања, или се сmisле велики планови научнога рада. То доба духовне луцидности и креације вала употребити, а не по оној обичној људској, још више оријенталској тромости мислити на одмор.

То махом ни организму не шкоди, али и ако шкоди, организам је зато ту, да се честито утроши.“ Препоручујући српској омладини непрекидан рад, Цвијић је још 1911 год. нагласио да се нова генерација неће задржати само на методи речи, која често води брбљању, јер тих „брбљиваца што обећавају и причају имамо сувише много.“ Усто, Цвијић веома много полаже на самокритичност. „Процена својих способности, запажања и корекција својих недостатака, на кратко критика себе самога и свога народа, неће убити енергију за рад и за велике планове код правих људи, од истинске вредности. Напротив, после најпажљивије процене, треба да дође неодољива и неукротљива акција, која је стална као млаз јаких врела и која издуби пространо и дубоко корито.“

На формирање научних радника, истиче Цвијић, махом су од пресудног утицаја школовање и универзитетски рад. „Предавања су при том од најмањег значаја; готово све значе вежбања и заједнички рад у институтима, лабораторијама и семинарима, нарочито у семинарима које би требало завести и за експерименталне науке.“ Цвијић сматра, сасвим тачно, да се студенти тек овде упознају с научним радом. Но, од вредности професора зависи да ли ће бољи од њих моћи постати научни радници и да ли ће се научно формирати. По Цвијићевом мишљењу професор треба својим талентом да изазове интензивнији живот у другима. У семинару треба да виде студенти на професору борбу и напоре око решавања проблема и тражења истине. „Често се решење питања само донекле доведе, покажу се празнине и оскудице опсервација, па се после нових проматрања опет на њих враћа. Ништа на ученике није од толиког утицаја као тај

процес рађања мисли, који они сви осете. Тако се добива дубока љубав и вера према науци, а од тога се по правилу јављају нове акције. Сасвим је друкчије кад се исти проблем претстави као решен: њега може да разуме сваки, који има извесна знања, али ретко код кога може да изазове оно плодно духовно врење као код ученика семинара. У таквом семинару ученици осете оштру научну критику, али критику која тражи истину, њима жели напретка; рекне, махне, али потпуно призна добре стране ученичког рада и ученику обрати пажњу на његове праве способности; често се пута имплицитно каже: идите у том правцу, ви морате нешто наћи.“

Цвијић је оштроумно запазио, да сваки научни радник полази од метода и резултата које су други стварали. „Сви се ми пењемо једни на раменима других“, и људи великих резултата мали су фактори у огромном научном развитку. Научне хипотезе, наглашава Цвијић, које чине важне беочуге у развитку наука, теку као река: једних нестаје, да их друге смене. Надаље, наводи Цвијић, прави научници признају да су кашто случајем или неком срећном опсервацијом или досетком дошли до нових резултата. „Неки пут им се учини да и нема неке њихове особите заслуге, јер мисао се увуче неопажено у ум и јави се готово наједанпут, као инспирација. Али најчешће се место правим путем, којим би се проблем најбрже решио, иде вијугавим странпутицама, и после дугог, кашто дугогодишњег лутања, дође се до циља. Тада се као с висине види онај краји пут којим је требало ићи, и доста је научњака првога реда признало да у тим тренуцима осете стид. Напослетку, и тиме се управо опасност од обожавања себе самога

нарочито смањује, ти научни радници треба увек да помишљају на оно, што други могу а они не могу.“

Несумњиво је, каже Цвијић, да научни људи значе само по својој унутрашњој вредности и по ономе што они доброта дају од себе. Исто тако је јасно да извесни научни радници, у првим годинама свога научног рада, теже да створе себи боље услове живота и бољи спољни положај. То су себични мотиви, који се мешају са етичким и често је тешко познати који од њих преовлађује. Али, код правих и даровитих научника се себичне тежње касније изгубе и остаје само просвећена јака воља за решавањем проблема и изналажењем истине. „Међутим, престали су да раде они, који ни у младости нису имали унутрашњи импулс за научни рад“. Код правих научника развија се с великом радом и више схватање везе и односа према своме раду, а затим и према човечанству. Ту Цвијић истиче да је код нас честа мала амплитуда или мера дара. Отуда највећи број даровитих људи даје мале резултате, јер ниједан посао не разраде до крајњих консеквенција. Махом ништа не сврше и не ураде потпуно. „Мисле да је исто видети, осетити и извршити. Зато не само да себе уображено ценимо, већ имамо нарочиту склоност да друге, нарочито солидне и интензивне људе лажно оцењујемо. Имамо предилекцију за познате бистре брбљивце, који ништа озбиљно не створе, и потцењујемо нарочито противнике, који имају више снаге што стално и издржљиво раде. Код многих наших људи је даровитост само врапчије интензивности. Зато се код нас особито често чују јеремијаде да се због тога није ништа могло учинити што се нашло на тешкоће и сметње. Као да сви

људи, нарочито од веће акције, не наилазе на тешкоће и неприлике! У томе и јесте значај правог даровитог човека, што савлађујући такве препреке, ипак много постигне. Разуме се да има изузетно тешких и врло ретких случајева, где се све здружи, као да се заверило, да омете даровита човека.“

Гледајући увек отворено истини у очи и гајећи култ истинолубивости, Цвијић је оштро шибао по научној надмености и вулгаризацији научне мисли. Ту је појаву овако окарактерисао. Има у науци доста досадних људи, сасвим без духа, често и без обичне оштре памети, који „научним бенављењем“ муче науку и своје ближње. Да су се ови људи одали неком занату, напомиње саркастично Цвијић, не би били ни добре занатлије, већ они који, непрестано имитирајући једну мустру, најпосле и њу изопаче. „Има их доста и по академијама наука и научним друштвима.“ А затим наглашава: „Ништа тако деструктивно не утиче на научни рад и научну личност као уображено прецењивање себе самога, обожавање, култ себе самога.“ Карактеришући тако стварање у науци сопственог култа личности, као негативне појаве, Цвијић наглашава да је та појава везана махом за научне раднике без дара, ретко за даровите. „Прецењивање себе је увек знак погрешне или непотпуне научне школе, разноврсних прилика васпитања, кашто и научне моде.“ Код даровитих научних радника изгуби се та појава, уколико се уопште јави, када дође веће искуство, већа научна увиђавност и многе мединијације. Прави научник зна за оштру критику себе самога, најбољу научну критику. Свакако, има момената, кад су и такви људи својим радом задовољни. То су тренуци животне и духовне рекреа-

ције, који дају моралне снаге и изгледа да човека и физички ојачавају. Исто тако, често је и стање незадовољства са самим собом. Тада човек свима својим резултатима налази замерке, па чак и онима чија је вредност призната. Надаље, Цвијић истиче да је чест случај да се необуздано за успехом тежи и да се он изазива. Од тога се нарочито треба чувати, напомиње Цвијић. „Тежња за брзим успехом квари ону мирноћу и спокојство који су потребни за велике и озбиљне послове; она квари методски рад, па чак код извесних радника може и сасвим да поништи научничку солидност“. Затим Цвијић препоручује младим научним радницима избегавање контакта са свакојаким друштвима и људима, те саветује дружење са образованим мањим друштвом бољих или одличних унутрашњих особина, макар оно и не било научно. Напоредо са овим, Цвијић наводи да се понекад морају себи наметнути извесне особине или дати изглед, као да имате заправо јако одбојне особине. „То одговара мимикрији у животињском свету. Овда онда се, дакле, треба наоружати варваризмом и обући медвеђе крзно. Истина, изгледајете мало рогобатно, али ћете интеријер сачувати. Извесни ће људи при том прећи у особењаштво или у настране погледе. Ту нема лека“.

Цвијић на једноме месту помиње, како је врло чест случај да људи од велике научне активности немају кад и не мисле много на угодности живота, нарочито у млађим годинама. „Ко се тада сувише раскомоти, он олабави, и комодитет му постаје главно у животу. Боље је остати природнији и мањим задовољан. Али не треба то узети као принцип и с намером гледати да се постане некултуран.“

Говорећи о задацима научних радника, Цвијић је оштроумно истакао да код свих професора универзитета треба да постоји тежња да ступе у контакт са животом и да мисле, баве се и предају о питањима, којима се народ обавештава, заступа и брани или економски снажи. Све струке могу наћи горњи контакт, наглашава Цвијић, а на Београдском универзитету још почетком XX века почело се у том правцу радити. Затим, Цвијић сасвим умесно сматра да је погрешно мислити да сви универзитетски професори морају бити особити научни радници. И на најбољим страним универзитетима је мало таквих професора. Тим универзитетима, напомиње Цвијић, даје вредност средњи научни елеменат, али одличних наставничких способности, који предаје, обучава и спрема познате солидне стручњаке и раднике разноврсних државних и практичних послова. Али, напомиње Цвијић, сви се професори морају трудити да постану одлични наставници.

Цвијић каже да из много разлога треба и научни радници, кад им послови допусте, да читају одабрана дела лепе књижевности. „Није истина, истиче Цвијић, да има супротности између науке и литературе, између научног и литературног рада. Има је само између неких претставника науке и литературе, и тада редовно једни не познају довољно науку, а други нису познати с литературом. Кашто су лошији поводи: ситничарско прецењивање онога о чему се бавимо, не сасвим ретко и књижевничке и научничке таштине.“ Цвијић је нагласио да од читања одабране литературе остају ови утицаји на научне раднике: „Велика и дубока осећања вере, љубави, пожртвовања, самопоуздања и прегнућа

итд.“, која подижу и ојачавају научнички полет и производе пријатну и плодну духовну узбуђеност, која се преноси на научне планове и проблеме којима је радник заузет. Читањем тих дела, наглашава Џвијић, постаје се или остаје се више човек. Јер стална научна преокупација често учини да се у другом човеку тражи и цени само научна спрема и научни дар, остале, готово више људске особине се потцењују, или се и забораве. „Познато је, колико та дела помажу развијању укуса, а затим подстичу на опсервацију себе самога, нарочито својих слабих особина. Напослетку, сваки радник велике научне преокупације нема доволно људског искуства, постаје наивним, често до невероватноће.“ Често се с чуђењем види, каже Џвијић, колико се сазна о животу из једнога вальаног дела данашње књижевности. „То, истина, није све за употребу, чак је боље само најпотребније употребити, али се живот разумева и схвата, а то је пријатно као и свако друго сазнање.“

Велики љубитељ и следбеник Доситеја Обрадовића и Вука Каракића, Јован Џвијић је у зрелим годинама свога живота препоручивао колективан научни рад међу Јужним Словенима. О томе је он, иза Првог светског рата, истакао да је нужна организација колективног рада, а потом уређење постојећих научних института и стварање нових најпотребнијих. Он је сматрао да је организација колективног научног рада главни посао у Југославији. Испитивања се пак имају вршити, у опсегу систематског проучавања, на првом месту наше земље и народа и свих страна његовог живота. „Због тога треба приређивати научне експедиције, кашто са више разноврсних стручњака и по утврђеном плану, али је још важније од научних

експедиција имати органе који стално раде на појединим групама питања: институти за геоморфолошко и геофизичка испитивања, завод за геолошко картирање и израду геолошке карте, за испитивање флоре и фауне итд. У ову врсту спада и организовање музеја, као научних радионица, које би се имале бавити и свима предметима и појавама народнога живота, о данашњој и ранијој цивилизацији наших земаља; историских одбора за систематско издавање споменика наше народне прошлости, за лингвистичко испитивање наше земље, нарочито дијалектолошко, и за израду речника нашег језика итд.“ Цвијић је просто захтевао од академија наука у нашој земљи организовање колективних научних послова, на првом месту оних који се тичу наше земље и народа. Ту Цвијић наглашава: „Од особите је важности антропогеографски и етнографски колективан рад. Јер у том правцу можемо сачувати врло интересантну и оригиналну грађу која, једном пажљиво и методски фиксирана, добија са временом све већу важност и служиће као неисприви извор студија и данашњим и будућим научним генерацијама.“ Ту је Цвијић сасвим тачно истакао да ће управо етнографска испитивања имати праву вредност још само неколико деценија; после ћемо бити у положају као напр. Чеси, код којих се, изузевши Словаке, једва што свеже етнографско може фиксирати. „Сад дакле треба што више људи упутити на антропогеографска и етнографска испитивања.“ Надаље, при оваквим изучавањима код народа и на терену, Цвијић препоручује као важну појаву, утврдити везу између насеља, њихових типова и група становништва и различитих врста рељефа. А затим помиње: „Све се више развија и друга

врста колективног рада: на систематском скупљању, преписивању и публиковању докумената који се тичу наше историје, језика и књижевности.“ Ова општа разматрања Џвиђићева о колективној организацији и колективној научној делатности у нашој земљи добила је поменуту форму тек у нашој социјалистичкој домовини, после Другог светског рата.

У спремању научних кадрова и подмлатка из географије Џвиђић је био неуморан и несебично је чинио све од себе да их стручно и научно уздигне. У односу са њима ту и тамо био је веома прек и особито строг човек. Ми, његови ученици, као асистенти, били смо увек праћени његовом очинском бригом и благонаклоношћу не само у односу на наш научни рад, него и старањем у погледу материјалних средстава за живот. Као асистенти, обично сваке седмице смо ишли на реферисање у његов кабинет, да бисмо саопштили резултате о извршеном раду. То је била мала исповест, како о ономе шта смо урадили за Географски институт, тако и онога што смо урадили за своје лично научно уздицање и достигнуће у погледу извесне стручне појаве. На екскурзијама се морало проматрати, скицирати, непрекидно радити, без одмора. Ево једног примера са научних екскурзија, који лепо илуструје његову строгост. Када је пред Први светски рат једна група студената географије под Џвиђићевим руководством обилазила извесне високе пределе у Србији, те заморена дугим пешачењем полегала по једном брежуљку, расхлађујући се на благом поветарцу, Џвиђић је утом приспео јашући на малом брдском коњићу и одмах је стао да тумачи географске појаве овог локалитета и суседних предела. Но, уморени студенти

нису обраћали пажњу на његова студиозна разлагања, што је великог географа расрдило до те мере да се окренуо младом доценту Дедијеру, и заповеднички му саопштио: „Јевто, врати одмах ову групу лењиваца за Београд“ И Дедијер их је све повео до оближње железничке станице и затим упутио за Београд, а потом се придружио Цвијићу, те су њих двојица продужили даља географска научна истраживања. Напоредо са овим, ево једног другог примера, који осветљава Цвијића као весељака. Наиме, испитујући концепт прве деценије XX века са својим сарадницима и студентима херцеговачке пределе, онда млади доцент Јован Ердељановић, један од најбољих Цвијићевих следбеника, јашући на брдском коњићу, невичан јахању, падне са осамареног коња и тресне о ледину. Цвијић се на то окрене и запита:

„Шта то би?“

„Паде Јова Ердељановић“, одговори неко из екипе.

„Е“ на то ће Цвијић, „то место отсад нека се зове „Јовино Бушић“!“

Од особитог је интереса поменути и следеће Цвијићево мишљење о ширини погледа и рада научних радника. „Колико је то лоша интелектуална економија што сваки научни радник мора знати по неколико језика! Колико је услед тога неспоразума, јер често један другога непотпuno схватате! Ја сам мњења да у природно-математичким наукама треба увести један интернационални језик, па ма и вештачки.“

Гајећи особите симпатије за све словенске народе и земље, као чланове једног језичног и етничког стабла, Цвијић се иза Првог светског

рата носио мишљу о оснивању савеза свих словенских академија наука.

Методологија и организација научног рада. — Научни рад природних и друштвених наука, наглашава Цвијић, почиње са бирањем и обрађивањем грађе. То је познавање и одређивање предмета и појава, посао врло користан, који се неће још дugo исцрпти; нарочито то важи за наше области. Од те стручне и научне грађе после ће „даровити архитекти да подигну велику научну зграду.“ Кад се оваква грађа систематски групише и класифицира, каже Цвијић, онда се тек виде слаба места и празнине опште научне зграде. Затим, он истиче да солидни стручни и научни радници ове врсте, обдарени извесном моћи опсервације и чврстином мишљења и рада, дају резултате, који увек остају од научне вредности. Научне послове ове врсте могу радити сви вредни људи, који су учили школу. Зато је овде највише радника, често и непозваних. Слаби стручни радници воде науку као оне занатлије које шаблонски раде, не виде ништа изван уског круга својих предмета, не гледају око себе, често не запажају ни очигледне везе ни тенезу појава. Укратко речено, они се укоче у једном циклусу и бавећи се, истина, научним појавама и објектима, они веома мало научно мисле. За многе се од њих заиста може рећи да ништа и не мисле, осим оно што су други пре њих смислили. Када један даровитији или светлији стручни и научни дух уђе у те њихове дугогодишње радове, често их види у сасвим другој светlostи, и тада је те исте радове потребно или прерађивати или сасвим изнова обрадити. Тако слаби стручни и научни радници могу да направе неред само на првој степе-

ници научног и стручног рада: детерменисања и класификовања.

По Цвијићу, виши ниво научнога рада почиње дубоким опсервацијама које често садрже у себи и објашњење факата и појава и кашто доводе или указују на веће конексе. Из таквих се проматрања рађају хипотезе, међу којима има често само радних, према којима треба даље вршити испитивања и проучавања. Разуме се, помиње Цвијић, те хипотезе се не морају одржати, али и онда, кад се не одржи, од њих је често за науку велика корист. Поменуте опсервације вишега реда могу се чинити на земљишту, етнографској скупини, проматрајући географске, етнографске и геолошке карте, у музејима, заводима, институтима и лабораторијама. За ову врсту ређих и тежих опсервација могу се образовати и радом усавршити и они који имају мање дара и стручног знања. На првом месту, њима може помоћи озбиљна научна школа која на проблеме упућује; затим рад и вежбање с даровитим и добро упућеним испитивачем и проматрачем.

Да би ова питања илустровао, Цвијић као документацију наводи следеће мишљење. Наиме, проматрањем природе или сфере седимената и реда којим су они по дну неке котлине сталожени, може научник обдарен интуицијом да себи претстави слику о великому језеру које је извесну котлину испуњавало, о колебањима његовог нивоа, о притокама, отокама и о потпуном исушењу; укратко, он може умом да пређе цео живот тога језера. Ту и тамо, на основу извесних појава, може он помоћу имагинације да дочара слику о старим и уништеним долинама, рекама и њиховим системима, који су били сасвим друкчији од данашњих.

Али, код овог случаја, као и у осталим сличним, треба после тога дugo проматрати и утврдити да ли се остала факта слажу с том сликом, коју је уобразиља створила. На тај начин Цвијић истиче да је научна имагинација од највећег значаја за стваралачки научни рад. Она мора полазити од дубоких проматрања. Сасвим су нешто друго спекулације или домишљања, који немају основа, или маштања, која не полазе од факата и чињеница, или пак полазе од погрешних факата, и код којих, изгледа, права имагинација и не долази до значаја. Затим, наглашава Цвијић, има једна особина осећајног живота, која је такође од знатног утицаја на научни рад. Наиме, човек слути, осећа појаве, догађаје и процесе. То је често случај с научним појавама и проблемима. Другим речима, нема се никакво прецизно и дубоко проматрање, које би испитивач навело на идеју, али се осећа, често веома осећа, да се у извесном правцу има нешто да нађе или открије. Свакако, с тим правцем није испитивач непознат. И што је најважније, ово слуђење идеје веома ретко превари, стога за њим треба доћи. Можда је то стање инкубације дубоких проматрања и идеја. Ово јасно говори да није само интелект довољан за изналажење и решавање научних проблема. Око интелекта има скривених струја осећајног и потсвесног живота, које су од особитог утицаја на интелект.

Још почетком XX века Цвијић је истакао да се без праве пољопривредне науке у Србији не може развити велика и рационална пољопривреда. Затим Цвијић наводи да ће Етнографски музеј у Београду постати ризница за етнографске и социолошке студије. „У њему ће многи етнографи моћи проучавати групе објеката, као одело, накит, по-

суђе и тд., поредиће их са суседнима и старима и одређиваће им начин постанка и порекла. С почетка је главно детаљно проучити поједине предмете или групе предмета и утврдити њихово географско распострањење“.

Надаље, разлаже Цвијић, има у науци коштуњавих питања, која се одупира улепшавању. Затим, има старих утврђених мњења, за која се осећа да нису тачна, али се за њих не могу да нађу нова решења. Истраживач се ломи и троши око таквих питања, докле се моментано не исцрпе. У таквим случајевима Цвијић препоручује да испитивач остави та питања. Каткад се дешава да се она доцније сама јаве у испитивачевој свести, заправо позову га да их решава. Може их тада не решити. Цвијић онда препоручује увођење новог елемента или нове опсервације, а на концу систематско и свестрано расматрање питања, обухватајући га с другог гледишта. Исто тако има и оваквих случајева. О истом се питању баве две, три науке, али га свака са свога гледишта третира. У таквом случају, треба владати не само резултатима, већ и методама проучавања и тих наука и покушати да се реши проблем комбинованим радом, проматрањима и погледима разних наука. Ради илустрације, Цвијић наводи како је добро познато да плодне резултате даје комбиновање метода и гледишта физиогеографије и стратиграфске геологије или прве и климатологије. По овоме је јасно, наглашава Цвијић, да они испитивачи, који се баве решавањем извесних проблема ове или сличне врсте, треба да владају бар двема, трима суседним наукама. У оваквим коштуњавим научним питањима врло је важно умети одложити свој суд, оставити га да сазри и да се учврсти. То је уопште у науци, наглашава

Цвијић, као и у обичном животу, особина од веома велике вредности, али само кад се са оном мером врши, на коју наводи тачан инстинкт.

Према Цвијићевом мишљењу, проучава ли се ма које питање из области антропогеографије, етнографије и етнопсихолошких појава, од особите је вредности најпре радити географском методом научног рада. Наиме, треба утврдити географско распострањење и варијације према областима етнографских и етнопсихичких предмета и особина, а потом изнаћи за које су слојеве или групе становништва везане. Затим се морају претставити утицаји географске средине, односно свега онога чиме природа утиче на људски дух и живот. Каткад се географска средина промени, напр. обешумљавањем, прелазом од сточарства земљорадњи, јачањем културе земљишта, новим правцима и врстама комуникација и културних кретања и сл., и због тога наступа прилагођавање и друге разноврсне промене. Надаље, морају се такође утврдити географске везе извесне области са суседним, њихове старе и нове комуникације и правци културног кретања, јер су од знатног утицаја на све горње појаве. Поред тога, наглашава Цвијић, потребно је изнаћи културне прилике и етнопсихичке особине средине у коју је дошло ново становништво, особине новог становништва и резултантне особине, које се из тих додира, стапања, прожимања и судара развијају.

Из опсега многобројних Цвијићевих научних истраживања и проучавања Балканског Полуострва, ево једног детаља који сликовито илуструје метод рада великог географа: „На многобројним и често дуготрајним испитивачким путовањима, угодно јашући на малим балканским коњима, остајао

сам сам, са пандуром који ме немо прати, далеко од светске гужве и од ситних интереса и сујета које заглављавају и заслепљавају; нарочито са високих и пустих планина пространога изгледа проматрао сам под собом и око себе не само земљу и народ које испитујем, већ сам се усамљен конфронтирао са Васељеном; на њима сам кашто морао и заноћити под огромним, звездама осутим небесним покривачем. То изазива на размишљање о људима и свету и на тежњу да се одреди свој положај и своје становиште према њима. Тада су оживљавале старе клице и понова су ме узела интересовати морално-философска питања у вези са националним и друштвеним, истином на другој основи и са другим истукством. Дуго су остала у стању инкубације.“ На другом месту он помиње: „Директно проматрање, проматрање на лицу места, даје више тачнијих резултата у балканским земљама него у Западној Европи, јер јужнословенско становништво није обрађено, модификовано и постало готово једнолико под утицајем цивилизације. Његове су психичке особине простије и јасније.“ Поред директних проматрања, наводи Цвијић, најпре се, дакле, проучавањем фолклора, може осетити карактер, начин мишљења и свест јужнословенских етничких група.

Приликом оснивања Српског географског друштва у Београду, 1910 год., Цвијић се између осталог осврнуо и на питање организације научног рада, истичући да проучавање српске земље и осталих делова Балканског Полуострва пада на ово научно друштво. „Још има да се на Балканском Полуострву, каже Цвијић, изврше многобројне географске констатације, и осим тога геолошке, климатолошке, фитогеографске и етнографске. Же-

сам сам, са пандуром који ме немо прати, далеко од светске гужве и од ситних интереса и сујета које заглављавају и заслепљавају; нарочито са високих и пустих планина пространота изгледа проматрао сам под собом и око себе не само земљу и народ које испитујем, већ сам се усамљен конфронтирао са Васељеном; на њима сам кашто морао и заноћити под огромним, звездама осутим небесним покривачем. То изазива на размишљање о људима и свету и на тежњу да се одреди свој положај и своје становиште према њима. Тада су оживљавале старе клице и понова су ме узела интересовати морално-философска питања у вези са националним и друштвеним, истином на другој основи и са другим истукством. Дуго су остала у стању инкубације.“ На другом месту он помиње: „Директно проматрање, проматрање на лицу места, даје више тачнијих резултата у балканским земљама него у Западној Европи, јер јужнословенско становништво није обрађено, модификовано и постало готово једнолико под утицајем цивилизације. Његове су психичке особине простије и јасније.“ Поред директних проматрања, наводи Цвијић, најпре се, дакле, проучавањем фолклора, може осетити карактер, начин мишљења и свест јужнословенских етничких група.

Приликом оснивања Српског географског друштва у Београду, 1910 год., Цвијић се између осталог осврнуо и на питање организације научног рада, истичући да проучавање српске земље и осталих делова Балканског Полуострва пада на ово научно друштво. „Још има да се на Балканском Полуострву, каже Цвијић, изврше многобројне географске констатације, и осим тога геолошке, климатолошке, фитогеографске и етнографске. Же-

лети је да се при овим испитивањима има план, да се факта утврђују прецизним начинима и траже научни проблеми, а не да се само нагомилавају факта, кроз која се је тешко пробијати, и која могу, и ако су многобројна, ипак не дати ослонац за решавање правих научних проблема. У географији, као и у свима наукама од проматрања, долази се до општих погледа и теорија студијом неке области; али није довољно само проматрати, треба дugo и интензивно мислити о вредности сваког проматрања; кашто и то није довољно. Треба имати дара. И за последње способности је наше земљиште врло погодно, јер на њему има знатан број нере-шених проблема.“ Мада је увек тежио ка колек-тивном научном раду, Цвијић је приликом осни-вања Српског географског друштва, између осталог, поменуо: „Изгледа да су слабе наше способности за заједнички рад већих размера. Ја не видим ниједну такву установу у којој смо показали пун успех. При томе сасвим апстрахујем од плахови-тости и свађа, које се често јављају и које истина узимају као реткост објективне и начелне разлике, али готово увек потичу из личних мотива. Ја др-жим да је то у нашем друштву сасвим искључено.“ Затим, говорећи о проучавањима наше земље и народа, Цвијић је 1922 год. нагласио: „Има једна измена коју бих желео видети остварену, а која се тиче испитивања народног живота и обичаја заједно са ношњом и свима предметима матери-јалне културе. Ми смо још једнако, што се проу-чавања народног живота тиче, у оном духу и са оним методама како их је најчвршће обележио Вук Карадић, затим Милићевић, Брчевић и други.“ Цвијић то назива методом записивања и описивања народног живота и обичаја. Према Цвијићевим ре-

чима по тој ће се методи и даље радити, али поред ове методе треба с планом прићи проучавању етнографских предмета који су у знатном броју скупљани у нашим етнографским музејима. Ту Цвијић сматра да најпре треба утврдити географско рас прострањење народне ношње и њених појединих делова, орнамената, типова кућа, кућног посуђа, пољопривредног оруђа и алата и сл., као и географско рас прострањење појединих обичаја и њихових врста и варијетета. Од предмета, које није могуће у музеје пренети, треба израдити моделе, а усто солидне слике и фотографије. Поншто се утврди географско рас прострањење облика, мотива и њихових варијаната, треба прићи компаративном проучавању етнографске грађе и предмета. На основу свега тога, треба изнаћи везе између народа и њихових појединих група, као и утицаје различитих цивилизација, почевши од праисторских и далеких источњачких. Напослетку, Цвијић се зналачки осврнуо и на етнолошку компаративну методологију научног рада. Наиме, он је нагласио да ће компаративним проучавањем етнолошких предмета и народних умотворина бити осветљено и потпомогнуто испитивање етнопсихичких особина. Нарочито ће се лакше одвојити и класифицирати специфичне и стваралачке особине појединих народа, племена и скupина.

О балканистичким изучавањима. — Као што смо већ истакли, Цвијић је цео свој живот провео у проучавању земље и народа Балканског Полуострва. Али, осим тих проучавања, он је сматрао да наша наука има да развије балканске школе научног испитивања, које би новим погледима оплодиле нашу науку. У томе погледу, истиче Цвијић

почетком XX века, часна задаћа пада на Београдски универзитет. Надаље, напомиње он, балканистичка проучавања и студије о етнографији, језику и дијалектима имају се нарочито усмерити на Арбанасе и балканске Турке. На концу, наши лингвисти требало би да израде граматику и да скупе народне умотворине Арбанаса. Затим истиче да је нужно „испитивати трагове старијих култура и старијег и преисторијског и историјског живота на Балканском Полуострву.“ Према Цвијићевом мишљењу, код балканских народа су разноврсни социолошки, етнографски и етнопсихички проблеми. Методска и дубока балканска испитивања поменутих појава могла би свима горњим наукама да отворе нова поља и нове правце рада.

О националном раду. — Цвијић је придавао знатну важност националном раду просвећених људи међу балканским Словенима. Систематски национални рад најпросвећенијих људи — каже Цвијић — само је први ступањ и најмањи део онога рада, који треба енергично почети. За овим долази главни посао на формирању националног осећања и мишљења. „Треба и осталим слојевима интелигенције и целом народу дати национално и патриотско чуло, направити их да су у националном погледу од једнога кова или слива и да при свакој својој јавној акцији помишљају на интересе целине, целога народа.“ Цвијић држи да сваки појединач мора да инстинктивно стави народну целину и њене интересе испред себе и својих личних интереса. Само се тако, уствари од једног скупа личности, прави народ. Потребно је да је у инстинкту сваког појединца да у питањима и пословима од националног значаја не смеју партије којима они при-

падају тражити преко њих своје партиске користи. Појединачна и општа свест треба да је тако јака, да одмах осуди партију која тако ради. Према Цвијићевом мишљењу, свет је пун брига, и велики народи имају да мисле о целој земљиној површини. Ми морамо сами правити често велике напоре да их заинтересујемо. Ово је општа нужност, мисли Цвијић, и национална потреба. „За свако право и за сваку акцију треба страни свет задобити и расположити истинитим и што је могуће прецизнијим до-гађајима. Нарочито не треба употребљавати познате шовинистичке фразе“. Није истина, каже Цвијић, да ми морамо пред већим неоправдано попуштати, само зато што смо мала држава. Али народ те мале државе треба да је оних великих националних осећања и да их његова интелигенција на све стране у свету истинито представља и брани. Међутим, и кад је држава мала, каже Цвијић, а њен народ има овакву националну љубав и дубину, она је огромна снага, која ће се показати у свим правцима.

Деценијама радећи неуморно на уједињењу Југословена, Цвијић је још 1911 год. писао по-знатом хрватском родољубу М. Ђурчину између осталог следеће: „Као што Вам је познато, ја сам уверења да је српско-хрватски народ знатне даровитости, и да би он, уједињен, као целина од десет милијуна, могао унети нових елемената у светску културу; његово јединство је не само наш задатак, већ су за њега задобијени и многи просвећени и високо хумани људи остале Европе.“ Након тога спомиње да све српско-хрватске главе теже да се ми развијамо у знатан и оригиналан народ који ствара ново, а примљено од других култура преиначава својим потребама, и сам располаже својом судбином. „Нећемо, каже он, да постанемо закр-

жљао и учмао народ, прожет релативно слабом и поглавито имитаторском културом панонскога басена и суседних области, буџачки народ у Европи.“

Занесен својим националним аспирацијама, наводи Цвијић, сваки народ је склон да своја незнатна права прогласи као несумњива и велика. Обожавање или култ, прецењивање самог себе код извесних народа је исто тако злочесто као и код појединача. Уопште је много лакше завађати него мирути; много је теже пробудити добре него рђаве особине народа. „Шовинистичке тежње одговарају демаготији у политичком животу. Њихови претставници често показују своје рђаве инстинкте, кад претстављају као издајнике земље и народа оне који се труде да изнађу и утврде истинита права свога народа и желе да свој народ позитивно, у напред обележеном смислу формирају.“ Право национално осећање, према Цвијићевом мишљењу, не сме да буде осећање mrжње према другим народима. Затим не сме да буде прецењивања своје вредности и својих права, а потцењивања особина и права других народа. „Треба се нарочито чувати шовинистичке надувавности, која с презирањем или омаловажавањем гледа на суседне народе, и која се кашто не устручава да речима отима суседним народима и њихове несумњиве области.“ Уместо шовинистичког ласкања народној таштини, каже Цвијић, треба оштром критиком проценити способности, права и моћ своје државе и свога народа. Таква самокритика је овде потребнија, него самокритика у животу појединача. „А онај који хоће да води народ мора тежити да уведе строгу дисциплину горњега смисла у своје властите редове, затим мора самога себе непрекидно формирати: да постане сасвим искрено и апсолутно предан јавним интересима своје земље

и свога народа.“ Национални интереси морају се стављати испред интереса појединих група и појединаца па ма ко они били.

Неке социјалне вредности. — Говорећи о пролазним делањима људскога рода, као безвредним елементима, Цвијић истиче неке најважније социјалне вредности. Никакве људске творевине, наглашава Цвијић, нису од толике социјалне вредности као наука, уметност и музика. У њима све што уради појединац, ма којој држави и народности припадао, из ма које социјалне средине поникао, постаје општа својина којом се свако може користити. Што се наука и уметности увек не користе за опште добро човечанства, то није кривица науке и уметности, већ данашњег економског склопа, каже Цвијић 1922 год. „Ниједно се друго занимање не слаже толико са духом новога друштвеног развитка, као науке и уметности, и оне ће највише везивати људе у једну целину.“ Напослетку, према оштроумном запажању Цвијићевом, и у њих је потребно све више уносити извесне реформе, које ће их учинити кориснијим и приступачнијим народним масама.

Демократска стремљења Јована Цвијића. — Још 1922 год. истакао је Цвијић следећу поставку: „Јабука раздора“ међу људима је економско стање, рђава подела добара услед неправилно таксиране вредности рада. Ова поставка Цвијићева пада одмах иза велике Октобарске социјалистичке револуције, која је обилато нашла одраза и међу балканским Словенима. „То су најпре стварно осетили радници финих и компликованих послова и заната, за које је поред рутине често потребна и знатна интелигенција, и они неће да буду више прости

најамници капиталиста и банократа, за чије послове често није потребно већа интелигенција, а који ипак све експлоатишу, благодарећи данашњем економском устројству. И радници с правом траже удео у добити.“ Аналогно овоме, још је генијални Маркс истакао да у капиталистичком друштвеном поретку послодавац одузима раднику за себе један део радног времена. То је познати вишак вредности. Надаље, у капиталистичком друштвеном поретку власник тера радника да ради преко одређеног радног времена и тако увећава свој вишак вредности. Напоредо са тим, истиче Цвијић, док су се раније интелектуални радници заносили својим вишим духовним занимањем и могли живети под прећашњим приликама, сада су и интелектуални радници запазили да су и они, углавном, нека врста најамника, било државе било капиталиста и банократа. То им је већ и по томе постало јасно што прво међу њима, прави научни радници, могу највише то постићи, да пристојно живе, свакако после једне дуже или краће периоде трпљења. „Само они који су се ставили у службу рђавих политичких партија, капиталиста и банократа — истиче Цвијић — могу, у материјалном погледу, даље отићи, дакле као помагачи експлоататора.“ Према томе, научни радници у капиталистичком друштву, у већини, продају савест и морал као свој рад. А само они интелектуални и уопште научни радници, који су се определили за радничку класу и њене интересе, делују прогресивно у науци.

Године 1922 истакао је Цвијић да сељаци пате од рђаве администрације и виде све јасније како се раскалашно расипа државна имовина, што само иде на штету државе и народа. То раздава људске трупе и класе, изазива стална врења и даје хране

најамници капиталиста и банократа, за чије послове често није потребно већа интелигенција, а који ипак све експлоатишу, благодарећи данашњем економском устројству. И радници с правом траже удео у добити.“ Аналогно овоме, још је генијални Маркс истакао да у капиталистичком друштвеном поретку послодавац одузима раднику за себе један део радног времена. То је познати вишак вредности. Надаље, у капиталистичком друштвеном поретку власник тера радника да ради преко одређеног радног времена и тако увећава свој вишак вредности. Напоредо са тим, истиче Цвијић, док су се раније интелектуални радници заносили својим вишним духовним занимањем и могли живети под прећашњим приликама, сада су и интелектуални радници запазили да су и они, углавном, нека врста најамника, било државе било капиталиста и банократа. То им је већ и по томе постало јасно што прво међу њима, прави научни радници, могу највише то постићи, да пристојно живе, свакако после једне дуже или краће периоде трпљења. „Само они који су се ставили у службу рђавих политичких партија, капиталиста и банократа — истиче Цвијић — могу, у материјалном погледу, даље отићи, дакле као помагачи експлоататора.“ Према томе, научни радници у капиталистичком друштву, у већини, продају савест и морал као свој рад. А само они интелектуални и уопште научни радници, који су се определили за радничку класу и њене интересе, делују прогресивно у науци.

Године 1922 истакао је Цвијић да сељаци пате од рђаве администрације и виде све јасније како се раскалашно расипа државна имовина, што само иде на штету државе и народа. То раздваја људске групе и класе, изазива стална врења и даје хране

оном економско-социјалном покрету, који се развио после Првог светског рата и који се нажалост, примећује Цвијић, код многих појединача изметнуо у egoизам и у дивљу јурњаву за материјалним и телесним благодетима и уживањима. „Не треба због последњег лудог скретања — наглашава Цвијић — затворити очи пред главним социјално-економским проблемом, који је постављен и који се не може палијативним мерама скинути с дневног реда. Ту је широко поље рада за нове генерације, које морају тежити да њихова акција буде на првом месту од социјалне вредности. И на економском се пољу мора извршити оно што је у главноме учињено са научним и уметничким радом: национализирање или социјализирање рада појединих области или државе и све рационалнија веза између појединих тако уређених економских заједница.“

Као што се види, Цвијић своје поставке и поимања о колективној својини, најамном раду и вишку рада поставља у духу социјалдемократских стремљења. Притом, он чак није заборавио да помене и раслојавање радника, што је Маркс сликовито у својим делима истакао, наглашавајући да ова појава штетно утиче на радничку класу или пролетаријат уопште. Напослетку, иза тако истакнутих општих поставки о демократским стремљењима Јована Цвијића, запажају се његове демократске особине и његов став на банику радничке класе и на страни сеоске сиротиње. Он тај сељачки слој назива именом „бескућни сељаци“. Радници су, по Цвијићу, веома многобројна класа у Југославији; она ће по свој прилици постајати све многобројнија. Ова класа има и своје властите организације, које заступају њене интересе. „Али — наглашава Цвијић — друштвена правда захтева да

брига о малима и слабима буде брига општа.“ Затим Цвијић тражи правилно решење аграрног питања, „не само у смислу уклањања последњих остатака феудалног стања, но и једне опште рационалне привредне политике.“ На концу, Цвијић истиче да је неопходност и општа нужност увођење савременог социјалног законодавства у нашој земљи, као и осигурање живота радничкога света у случају немоћи, старости, „да се њима и њиховој деци омогући образовање и усавршавање како техничко, тако и духовно.“

После свега изнетог, у овим излагањима о демократским стремљењима великога научника и географа светског гласа види се опортунистичко гледање на ову појаву, које је пројето идејама социјалдемократије његовога доба. Ово истичемо из разлога што је стварност много различитија од ове демократско-хуманистичке теорије Цвијића, која има много сличности са Масариковим прогресивним гледањем на ове и сличне појаве. Али, радничка класа хоће да има власт у својим рукама, јер јој по функцији у свету припада, а не тражи хришћанско милосрђе и социјалну милостињу. Но, када се има у виду време и прилике под којима је Цвијић делао и исказао предње своје мишљење, може се рећи да је оно заправо прогресивно у односу на његово доба и на класу којој је припадао.

ОДЛЕК ОБЈЕКТИВНОСТИ НАУЧНОГ
МИШЉЕЊА

Само је објективношћу научног мишљења, неумитношћу и неустрашивошћу научног суда, борбом за научну истину, онда када је наука имала реч, Цвијић могао истински послужити науци и култури, својој земљи и народу, човечанству. Јер је научна истина једна и недељива, а она је та — па ма колико да се, помоћу мисли и речи светлих глава човечанства, мучно пробија кроз мрак неизнања и цунглу предрасуда и неистина — једино је истина та која коначно односи победу, која обезбеђује прогрес.

Само тако је могао Цвијић, као научник светскога гласа, својим ауторитетом борца за научну истину, у свим па и у етнографским, националним и политичко-географским, уопште антропогеографским питањима, — извршити истинску службу и науци, и своме народу, и човечанству.

Код нас, у Средњој и Западној Европи, као и у Америци, и са најмеродавнијих научних места, од пре пола столећа, па досад, одаје се признање Цвијићу као борцу за научну истину, објективном научном испитивачу, и у најосетљивијим, етнографским, социолошким, народним и међународним питањима. Тако, познати немачки географ, један од ретко објективних европских испитивача Балкана В. Гец још је у своме приказу Цвијићевих „Антропогеографских проблема Балканског Полуострва“, објављених у Првој књизи „Насеља“ 1902, у немачком географском часопису „Petermann's Geographische Mitteilungen“, за 1906 год., указао на научну објективност Цвијићева мишљења о македонском етнографском питању: „О свима питањима, која се тичу српског и бугарског супарништва, Цвијић говори објективно и у доброј намери; сваки, који је ван тога, а зна жестину ове националне борбе, досудиће Цвијићу највеће признање у томе питању будућности.“ У једној од следећих свезака истог овог немачког географског часописа, у своме приказу Цвијићева дела „Remarks on the Etnography of the Macedonian Slavs“, издатог у Лондону 1906, В. Гец је указао европској научној и осталој јавности: да „би било време да се нарочито у европским дипломатским круговима с пажњом читају такви списи који исцрпно и истинито обавештавају као што је горњи спис овог одличног познаваоца Балканског Полуострва. Истина је да су се већ и други писци, напр. знаменити испитивач Томашек, јасно изразили да Македонски Словени нису ни Срби ни Бугари, већ само потомци оних племена која су се доселила у V и VI веку на Балканско Полуострво. Али ни у једној међу многобројним књигама, које су досад расправљале о томе

питању, не третирају се тако темељно сви разлози који говоре у прилог или против ових поједињих мњења, и ни из једне се не могу поцрпсти обавештења, која се оснивају на свесном и личном проучавању у самој земљи, као из овог Цвијићевог списка. У научно образованим круговима свих народа има увек појединача, који без икаквог шовинизма испитују и потпуно беспристрасно излажу ствари, које су од великог значаја за њихов народ. Несумњиво је Цвијић такав.“ „Било би време“, закључује В. Гец сасвим објективно, чак на штету ауторитета и репутације једног немачког великог државника из 70-тих година прошлога века, али у корист научне истине, „да се потпуно усваја рад, као што је овај Цвијићев, и да се мњење Кипертова о македонском питању, које је овај стекао без испитивања у самој земљи и са толико самопоуздана убацио у европске политичке кругове, и које је постало погрешном основом учесника Берлинског конгреса, нарочито Бизмарка, одбаци најзад као неосновано.“ Са тим речима, које чине част немачкој и европској науци са почетка XX века, В. Гец потпуно акцептира и понавља мишљење „енглеског издавача“ горње Цвијићеве публикације о македонским Словенима. „Он први има смелости да издвоји Македонске Словене као посебну етничку групу чиме је дошао у сукоб са шовинистичким плановима свих балканских држава које су се бориле да Македонију и Македонце присвоје себи.“

Ради пружања још пуније светlostи на лик великог српског научника-географа и етнографа — Јована Цвијића, овде је нужно изнети још један глас европске научне јавности са Запада о горњем Цвијићевом раду. То је приказ овог Цвијићевог дела у енглеском географском часопису „The Geo-

graphical Journal“, 1906 год., од знаменитог енглеског научника Д. Г. Хогарта, који, имајући пред собом низ најновијих публикација свога времена о Македонији, пише: „Очito је да писац, који је највише квалификован и највише зна, нерадо доктише; и свима путницима по Македонији, који, као Фостер Фрасер и Фон Херберт, не налазе никакве тешкоће у решавању етничког питања, ми бисмо најтоплије препоручили да проуче д-р Цвијићеву брошуру. Учени српски професор свакако зна како се мало зна и он не оклева то да призна. Тиме он врши врло велику услугу, јер иако је готово сасвим деструктиван у својој критици, он растребљује основе од једног хаоса замршених полуистина и сасвим погрешних појмова, који пролазе као сигурни подаци за политичку географију Македоније и за решавање „македонског проблема“. Главни резултати његове смишљене и умерене студије на лицу места своде се у два закључка: 1) да су етнички Македонски Словени — Македонци, а не ни Срби ни Бугари; 2) да немају јаку ни древну свест о својој идентичности са другим балканским словенским народима.“

О тој истој неумитности и неустрашивости Цвијићевог научног суда, о објективном изношењу научне истине, у најновије време познати амерички социолог Joseph S. Rousek пише следеће: „Цвијићева истраживања била су везана за политичке аспирације Срба пре Првог светског рата. Он је сматрао Македонце граном балканских Словена, као етнички способне да се споје било са Србима било са Бугарима (противницима националистичких амбиција Срба)“. У наставку овог осврта на Цвијићев став по питању македонских Словена, где овај амерички социолог изоставља оно што је

напред на основу факата из Џвијићевог дела та-
кође било његово мишљење, а што је у етнограф-
ским питањима и главно, наиме да је он сматрао
да су македонски Словени — Македонци, тј. по-
себан народ, као што се напред већ видело, Rousek
пише даље: „Џвијић је био бесомучно нападнут од
српске штампе и националиста. Тако се поновило
искуство Масарика, великог чешког социолога, када
се усудио да стави у питање научну вредност че-
шких националистичких списка“.

Још 1910 год. је познати немачки географ Н.
Кребс истакао: „Откако је Џвијић 1893 год. издао
своју студију „Das Karstphänomen“, мишљења о по-
станку већине карских облика постављена су на
добру основу.“ Затим, приликом Првог конгреса
словенских географа и етнографа 1924 год. у Че-
хословачкој, у Прагу, истакао је знаменити чешки
географ Ј. Данеш: „Какав интерес има Џвијић за
шире проблеме словенске узајамности на култур-
ном и научном пољу, најбоље показује тај факат,
да за сазивање Првог конгреса словенских географа
у Прагу (1924) највећа заслуга припада њему.“

За време Другог конгреса словенских географа
и етнографа у Пољској 1927 год., пољски географ-
ски часописи у Кракову, Лавову и Варшави, по-
светили су уводне чланке Џвијићу као „симболу
словенске науке географске и етнографске“, „ини-
цијатору Конгреса словенских географа и етнogra-
фа.“ Када је 1927 год. Ф. Махачек, проф. геогра-
фије на Политехници у Цириху, написао некролог
посвећен Џвијићу, између осталог је напоменуо.
„Већ његово прво дело о карсту било је најзначај-
није достигнуће и остало је основа за сва познија
испитивања у овој научној области; први пут је ту
цео комплекс карских појава задобио генетско про-

учавање на основу студија богате литературе и сопствених проматрања у класичним областима крша његове отаџбине и динарских земаља (1888—1892)“. Одајући пошту и признање овоме „далеко преко граница његове отаџбине уваженом“ српском географу — балканском испитивачу, Ф. Махачек, управо на основу тога дела, у току Цвијићевих студија на Бечком универзитету израђеног и објављеног у Бечу под руководством ондашњих главних претставника и стваралаца бечке географске школе, убраја Цвијића, у „најзнатније претставнике“ „старије бечке географске школе.“

Знаменити данашњи француски географ, писац најбољег и највећег досадашњег стандардног приручника физичке географије у светској географској литератури, Ем. де Мартон, у своме мишљењу о географском делу великог српског научника и на три и по деценије после тога времена, које са појавом Цвијићевог основног дела о карсту значи нову епоху у развоју те гране физичке географије, специјално геоморфологије и хидрологије, — за ту Цвијићеву студију пише: да је и „до данас остала класична“. За овим, нагласио је поменути истакнути чешки географ Ј. Данеш, и сам будући један од познијих истакнутих испитивача крша у извесним прекоокеанским земљама и деловима света: „Та Цвијићева монографија о карсту постала је основно дело за свакога ко жели да се научно информише о проблемима карста, поред свега тога што се од тога времена карсни феномен нарочито радо и дубоко проучавао.“ Надаље, бавећи се научним животним делом Јована Цвијића, Ј. Данеш на једном месту истиче: „У Цвијићу спаја се строго објективни научник светскога хоризонта са неизмерно дубоким и критички свесним српским родољубљем у фигуру

чији се значај за међународну науку, за српство и за јужнословенски народ као целину не може данас ни приближно проценити. „Цвијић је — истиче Ј. Данеш — најбољи познавалац Балканског Полуострва и јужнословенског народа, највећи словенски географ, један од најбољих и најзаслужнијих светских стручњака у области науке о Земљи у ширем смислу те речи.“ Ј. Данеш га назива на другом месту једним од највећих словенских научника.

Истодобно, пољске „*Wiadomości geograficzne*“ (Краков 1927 год.) сматрају: да је Цвијић „један од најистакнутијих географа Европе, заслужан скоро у свим гранама нове географије, и један од њених стваралаца“, да је његова „отаџбина изгубила у њему један од најплеменитијих својих ступова, географија, као наука, а особито изучавање Балкана — одличног организатора и испитивача, а Пољска најбољег међу својим југословенским пријатељима.“

Цвијићев ученик и на катедри коју је он основао његов наследник, Б. Ж. Милојевић, нагласио је 1947 год., да „се тек из Цвијићева рада јасно видио крш као индивидуалисана целина — као област која се карактерише посебним површинским и подземним рељефом.“ Због тога је Цвијићеву студију „О карсту“ назвао „заставничким делом“ један од највећих енглеских научника тога времена — геолог А. Гики.

Посматрајући живот и дело великог српског научника-геografa и етнографа, у време нове социјалистичке Југославије, приликом откривања спомен плоче коју је Извршни народни одбор града Београда 1949 год. поставио на кући у којој је Цвијић живео, радио и умро, Цвијићев ученик, академик П. С. Јовановић, нарочито је истакао:

„Цвијић, као и сви прави и велики научни радници, није ограничавао своју делатност само на научни рад. Он се упоредо интересовао и за народне потребе и све своје научне резултате и сав свој ауторитет великог научника је стављао у службу тих потреба. Васпитавајући се, како сам каже у својим успоменама, у духу напредних идеја свога времена, он је, разумљиво, увек био на страни напредних демократских стремљења и покрета у свом народу. У времену када су велики делови наших народа били поробљени од реакционарних суседних држава, Турске и Аустро-Угарске, он није могао остати равнодушан према њиховој судбини. Због тога он веома активно учествује у свим покретима за њихово национално ослобођење; а на Конференцији мира у Паризу, после Првог светског рата, улаже сав свој ауторитет светског научника и износи све научне аргументе да се питање ослобођења свих поробљених националних територија правилно реши. Неоспорно је да је он доста допринео да се питање државних граница старе Југославије повољније реши на оним секторима где су научни разлози могли да дођу до изражaja.“

Оно што је Цвијићу највише обезбедило глас објективног научника у свим питањима, а пре свега у етнографским, то је неумитност и неустрашивост његовог научног суда у служби научној истини, сматрајући да ће само тако, служећи истини, најбоље служити и своме народу и отаџбини, и човечанству. На Конференцији мира у Паризу 1919 год., после Првог светског рата, први пут, баш захваљујући томе, позивало се на научну истину и научни савет, уколико је она могла да игра уопште неку виднију улогу поред улоге познате дипло-

матске игре дипломата и државника капиталистичких земаља целога света.

Будући на челу наше делегације експерата за територијална и етнографска питања, у саставу југословенске делегације на Конференцији мира у Паризу на крају Првог светског рата 1919 год., где је, осим научних „аргумента какав је наш народ“, „обавештавао страни свет докле има нашег народа, куда су етнографске границе“, служећи се, као и увек у своме научном раду, методом научне истине, само тако је Цвијић могао ономе допринети што му се у питању државних граница старе Југославије и данас као велика заслуга признаје. Није се узалуд у кулоарима Конференције, према сведочанству д-ра П. Слијепчевића, „причало да је Вилсон рекао неком приликом да су подаци наше делегације били највернији. Највећа заслуга у томе припада знању и савести Јована Цвијића.“

И зато се као једно од најлепших признања Цвијићу могу обележити ове речи из овог истог Слијепчевићевог сведочанства, које је он изрекао пре 25 година: „Ниједан човек од науке није указао више услуга нашој националној ствари. Значи ли да је он, у времену кад је требало да свак прискаче и помаже колико је кадар, послао своју Науку у службу Отаџбине, да и она отслужи свој рок, како јој се нареди? Срећом не! Из сваког написа Цвијићева о нашој земљи и народу осећа се жив патриотизам, али уједно и брига да се служи истини. Истина је старија од Отаџбине.“

VII

ПОЧАСТИ, УВАЖАВАЊА, ПРИЗНАЊЕ И ПОПУЛАРНОСТ

Јован Џвијић је био најпопуларнији научник свога доба на Балканском Полуострву, и истодобно један од најпознатијих географа целога света. За његов неуморни, веома значајан научни рад почаствовале су га многе институције широм света: чланством, ордењем, повељама, дипломама и сл. Тако, на главном годишњем скупу Српске академије наука, 4 фебруара 1899 год., Џвијић је изабран за дописног члана Академије природних наука, да би на свечаном годишњем скупу 2 јануара 1900 год., после прочитане академске беседе „О структури и подели планина на Балканском Полуострву“, био проглашен за редовног члана Српске академије наука. У време смрти 16 јануара 1927 год. био је претседник Српске академије наука, оснивач и претседник Српског географског друштва, редован професор и бивши ректор Београдског универзитета, оснивач Географске катедре и Географског института Универзитета у Београду; почасни доктор Париског универзитета (Сорбоне) и Филозофског

факултета Чешког универзитета у Прагу; почасни члан Чешке академије наука у Прагу, Матице српске у Новом Саду, Свесавезног географског друштва СССР од 1924 године — а пре тога дописни члан Физичкогеографске секције Руског географског друштва у Петрограду; почасни члан Друштва природних наука у Нешателу, Чешког природњачког друштва у Бруну, Спелеолошког друштва у Бечу, Хрватског природословног друштва у Загребу, Српског пољопривредног друштва у Београду, Хрватског старијарског друштва у Книну, Скопског научног друштва у Скопљу; дописни члан Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, Италијанске академије наука, књижевности и уметности у Риму, некадашњег Краљевског чешког друштва наука у Прагу, Ученог друштва „Парнас“ у Атини, дописни члан Краљевског географског друштва у Лондону, Друштва за географију у Берлину, Географског друштва у Прагу, Чехословачког народописног друштва у Прагу, Польског географског друштва у Варшави, Географског друштва у Женеви, Географског друштва на Универзитету у Бечу, Географског друштва у Минхену, Географског друштва у Нешателу, Географског друштва у Будимпешти, Географског друштва у Амстердаму, Географског друштва у Букурешту, Друштва за испитивање источних земаља у Бечу; *Associé étranger* социолошког друштва у Паризу. Напослетку, за нарочите заслуге у научном испитивању био је: носилац Златне патронске медаље (медаље енглеског краља) — од Краљевског Географског друштва у Лондону; Златне медаље Географског друштва у Њујорку; Златне медаље „Conrad Molte Brun“ и Сребрне медаље „Eugen Rötron“ од Географског друштва у Паризу; Медаље

„Gauthiot“ од Друштва за економску географију у Паризу и сл.

Када је Цвијић концем XIX столећа долазио у Пљевља, приликом путовања ради научних испитивања и проучавања у Босни, Херцеговини и Црној Гори, пљеваљски паша, као претставник феудалне Турске царевине, наредио је виђенијим грађанима из Пљеваља да изађу на улаз у варош и да га сачекају, а и сам паша је изашао те га сачекао. Ово је само један детаљ популарности и угледа знаменитог географа који му је указиван како од власти широм Балканског Полуострва, тако и од народа на сваком кораку.

Због своје велике учености, мудрог расуђивања, добродетельности и велике памети, знаменити научник је ушао у своме родном крају у пословицу: „Паметан баш к'о наш Јоца!“

Животно научно дело Јована Цвијића колико је велико, толико је и многоструко. Оно својим предметима научних проматрања и научном истраживачком и стваралачком мисли далеко превазилази оквир једне науке у обичном смислу речи: изучавањем земље и народа, оно обухвата широки обим и природних наука, на једној, и друштвених наука, на другој страни. Благодарећи својим многобројним научним везама са иностранством, он веома доприноси престижу наше младе географске науке изван наше земље.

Дело Јована Цвијића пионирско је и већ по томе од веома крупног значаја. Он је у заосталој и малој српској средини крчио нове путеве и постављао темеље озбиљног научног рада. Напоредо са овим, борио се речима и делима, за правилну поставку етнографских граница балканских Словена.

У овим двема појавама је његова највећа историска заслуга. Наша средина, заједно са ученицима његове географске школе, с благодарношћу ће се сећати научног и друштвеног наслеђа које је Јован Цвијић за собом оставил. Многе научне установе у нашој земљи, односно у осталим словенским и балканским земљама, као и у земљама широм света, са поштовањем и љубављу чувају успомену на нестора балканске географије, честитог и неуморнога труdbeника Јована Цвијића, еминентног научника свога доба са Балканског Полуострва, географа светског гласа, великог иницијатора и организатора, научника који се неуморно залагао за ширење научне истине и подизање културе.

У овим двема појавама је његова највећа историска заслуга. Наша средина, заједно са ученицима његове географске школе, с благодарношћу ће се сећати научног и друштвеног наслеђа које је Јован Цвијић за собом оставио. Многе научне установе у нашој земљи, односно у осталим словенским и балканским земљама, као и у земљама широм света, са поштовањем и љубављу чувају успомену на нестора балканске географије, честитога и неуморнога трудбеника Јована Цвијића, еминентног научника свога доба са Балканског Полуострва, географа светског гласа, великог иницијатора и организатора, научника који се неуморно залагао за ширење научне истине и подизање културе.

САДРЖАЈ

I Порекло и младост	9
II Општа географска проматрања	30
III Антропогеографско-етнографска проматрања	54
IV Осврти и критика	158
V Ширина научних погледа	164
VI Одјек објективности научног мишљења . .	211
VII Почасти, уважавања, признање и популарност	220

Др ВОЈИСЛАВ РАДОВАНОВИЋ: ЈОВАН
ЦВИЈИЋ * НАЦРТ КОРИЦА: ДИДО ДЕ-
МАЈО * ПОРТРЕТ: РАДОМИР СТЕВИЋ-РАС
* ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: ДРАГАН ДЕРКАЧ
* ШТАМПА: „ПРОСВЕТА“, БЕОГРАД.

